

ΕΠΟΧΕΣ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΕΦΕΡΗ

Στά 700 χρόνια του Δάντη

GIDEON BACHMANN

**Σκέψεις για την αλήθεια στον
κινηματογράφο**

IGOR A. CARUSO

Ψυχανάλυση και κυριαρχία του ανθρώπου

ΚΩΣΤΑ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ

**Η πεζογραφία του Στ. Ξεφλούδα
κι' ο έσωτερικός μονόλογος**

Ε. ΚΡΙΑΡΑ

Ζητήματα του γραπτού μας λόγου

ΡΟΔΗ ΡΟΥΦΟΥ

Απολογία μιάς "παρακμής,, - 2°

COLETTE AUDRY

Η κληρονομιά - 1°

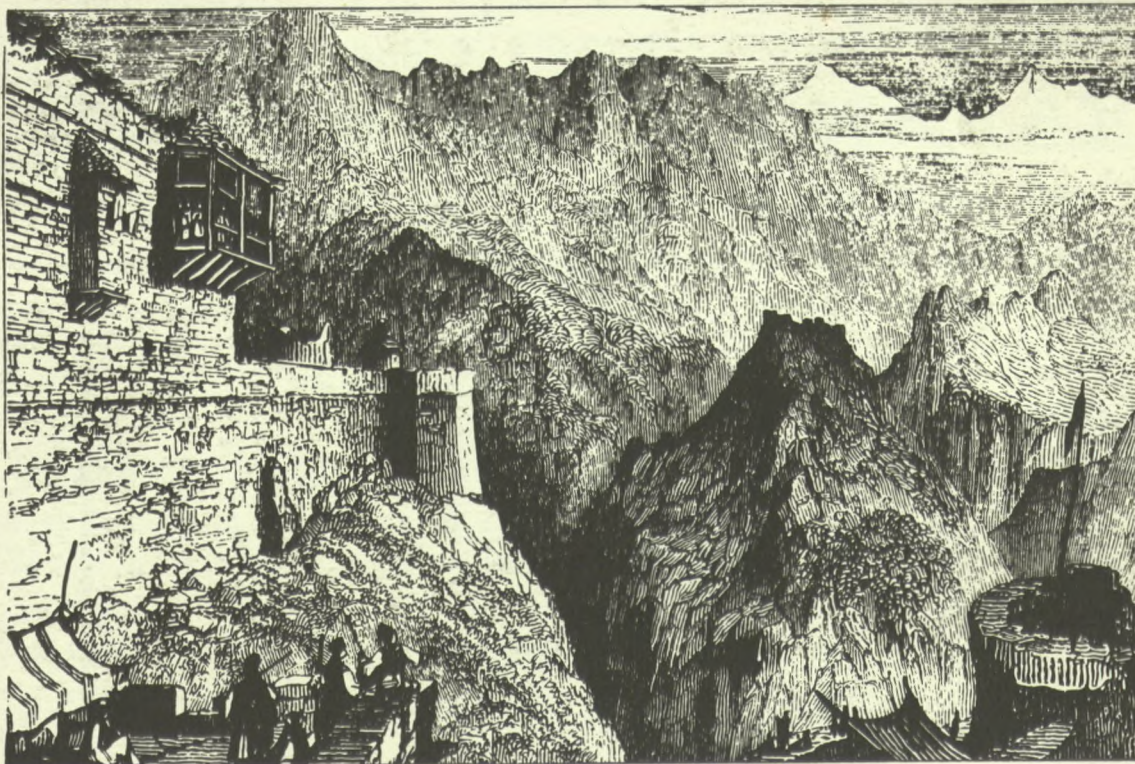
ΦΩΦΗΣ ΤΡΕΖΟΥ

Πίσω στον ρομαντισμό

Ι. ΙΩΑΝΝΙΔΗ

Προβλήματα της σύγχρονης μουσικής

ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΚΑΘΕ ΤΕΤΑΡΤΗ ΣΕ ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΤΕΥΧΗ

ΓΙΑ ΚΑΘΕ ΕΛΛΗΝΑ, ΓΙΑ ΚΑΘΕ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΓΙΝΕΤΑΙ ΚΤΗΜΑ ΟΛΩΝ

Γιά μικρούς και μεγάλους, εκπαιδευτικούς και σπουδαστές, μαθητές και φιλοτέχνους, φιλόστοργες και φιλαναγνώστες. ΓΙΑ ΚΑΘΕ ΕΛΛΗΝΑ:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΙΧ. ΠΕΡΑΝΘΗ

Καί μόνο τό όνομα του συγγραφέως αποτελεί έγγύησι ποιότητας.

ΟΙ 32.000 ΑΓΟΡΑΣΤΑΙ ΤΗΣ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΠΛΕΟΝ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑ ΣΑΣ ΠΕΙΣΟΥΝ ΟΤΙ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΓΙΑ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΒΟΗΘΗΜΑ ΟΛΗΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΑΠΟΛΑΥΣΗ ΟΛΟΥ ΤΟΥ ΥΠΟΛΟΙΠΟΥ ΒΙΟΥ ΣΑΣ. ΕΜΕΙΣ ΘΑ ΣΑΣ ΠΟΥΜΕ ΟΤΙ Η:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

άποτελεί τό άπαραίτητο συμπλήρωμα της Ποιητικής Άνθολογίας και είναι έργο ευρύτερο και επίσης άφθαρτης αξίας και συνεχούς χρησιμότητας.

**ΓΙΑ ΝΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΟΥΝ ΟΛΟΙ
ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΕ ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΤΕΥΧΗ ΤΩΝ 6 ΔΡΧ.**

- Τά ωραιότερα και σπανιότερα κείμενα πέντε αιώων (1453 - 1966).
- 6.000 σπάνιες χαλκογραφίες, ξυλογραφίες και έργα τέχνης.
- Σχήμα ΜΕΓΑ • ΧΑΡΤΙ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ 100 ΓΡΑΜ. • ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ OFFSET.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΙΑ ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΗΛΙΚΙΕΣ — ΓΙΑ ΟΛΑ ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ

Η ΜΝΗΜΕΙΩΔΕΣΤΕΡΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΜΑΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Ίδανική κατανομή κεφαλαίων, μέ πρωτότυπες εισαγωγές, ειδικούς προλόγους, διαφωτιστικές αναλύσεις, έρμηνευτικά λεξιλόγια, πλούσια κάθε είδους εύρετήρια και μεγάλες θιογραφίες πού έξαντλούν όλοσχερώς τό θέμα τους.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ ΠΕΡΑΝΘΗ

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΟΔΟΣ ΛΟΝΤΟΥ 4 • ΑΘΗΝΑΙ (Τ.Τ. 145) • ΤΗΛΕΦ. 611.843

Λιακόπουλος

Διευθυντής: ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ
Σύμβουλοι : Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ
Κ. ΣΚΑΛΙΟΡΑΣ
Λ. Β. ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
Χ. Δ. ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Γ. Σεφέρη	Σελ.
Στά 700 χρόνια του Δάντη	399
Ε. Κριαρά	
Ζητήματα του γραπτού μας λόγου	411
I. A. Caruso	
Ψυχανάλυση καί κυριαρχία του ανθρώπου	417
Κώστα Στεργιόπουλου	
Ἡ πεζογραφία του Στ. Ξεφλούδα κι' ὁ ἐσωτερικός μονόλογος	427
Ρόδη Ρούφου	
Ἄπολογία μιᾶς «παρακμῆς» — 2ο	432
G. Bachmann	
Σκέψεις γιά τήν ἀλήθεια στόν κινηματογράφο	439
C. Audry	
Ἡ κληρονομιά — 1ο	446
Φώφης Τρέζου	
Πίσω στόν ρομαντισμό	460
I. Ἰωαννίδη	
Προβλήματα τῆς σύγχρονης μουσικῆς	462

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΣΧΟΛΙΑ	465
Ἑθνική σπατάλη — Τό σπίτι τοῦ ποιητῆ — Τό ἐφετεινό Νόμπελ	
— Οἶκτος	
ΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΑΡΣΟΒΙΑ	466
Janusz Strasburger: Τά χίλια χρόνια τῆς Πολωνίας καί ἡ λογοτεχνία της	
Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ	469
Τάκη Σινόπουλου: Ἄντρέ Μπρετόν	

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ

473

Κ. Ι. Δεσποτόπουλου

(Ν. Μ. Κοντολέοντος: «Ἐν σχῆμα πολιτικῶν ἐννοιῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων».)

Τό σχόλιο τοῦ Κώστα Μητρόπουλου

476

ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

477

Χ. Κ. Μπουσμπουρέλη : Τά Βαλκάνια χωρίς αἰχμές

Πολιτικό ἡμερολόγιο

478

Οἱ συνεργάτες τοῦ τεύχους

479

ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Γ. Π. Σαββίδη: Ὁ μιλόρδος - ποιητής καί ὁ συνταγματάρχης - τοπογράφος (Τζώρτζ Γκόρντον Μπάικον καί Οὐίλλιαμ Μάρτιν Λήκ)

480

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

Τό Σούλι. (Christopher Wordsworth: «Greece: Pictorial, descriptiv, and historical», 1844.)

Διεύθυνση : Χρήστου Λαδᾶ 3

Τηλέφωνα : 237.283 — 230.221

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ἑσωτερικοῦ : Ἑτήσια δρχ. 200, ἑξαμηνιαία δρχ. 100

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ
ΔΡΧ. 20

Ἐκπαιδευτικοί } Ἑτήσια δρχ. 150
Σπουδαστές }
Μαθητές } Ἑξαμηνιαία δρχ. 75

Ἐξωτερικοῦ : Ἑτήσια δρχ. 260, ἑξαμηνιαία δρχ. 130

Σπουδαστές κλπ. : Ἑτήσια δρχ. 210, ἑξαμηνιαία δρχ. 105

(Ἡ ἀποστολή ἀεροπορικῶς ἐπιβαρύνεται ἀναλόγως)

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ, ΕΙΤΕ ΔΗΜΟΣΙΕΥΟΝΤΑΙ, ΕΙΤΕ ΟΧΙ, ΔΕΝ ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΙ

Ἡ ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ, ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΞΕΝΩΝ, ΔΕΝ ΕΠΙΤΡΕΠΕΤΑΙ

Ὑπεύθυνοι
συμφώνως τῷ Νόμῳ

Διευθυντής : ΑΓΓ. ΤΕΡΖΑΚΗΣ, Πιπίνου 40
Τυπογραφείου : Χ. ΤΣΑΡΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Βασ. Παύλου 106

ΕΚΔΟΤΗΣ : Χ. Δ. ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ

ΣΤΑ 700 ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΔΑΝΤΗ

ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ τίποτε άλλο παρά ένας «ταπεινός μαθητής του Όμηρου», για να θυμηθώ τον Μιστράλ πού μόνος, αλλά ρωμαλέα, συνέχισε, τόν περασμένο αιώνα, τήν προδαντική προδηγκιανή παράδοση:

Umble escoulan dou grand Oumèro

Οί συμπτώσεις μ' έμπόδισαν να πλησιάσω τόν Δάντη νωρίτερα από «τή μέση του δρόμου τής ζωής μας» (Α, 1, 1'). Η πρώτη είναι ότι δεν είχα ποτέ τήν τύχη να ζήσω αρκετά στήν 'Ιταλία κι' ούτε ξμαθα τά ιταλικά. Η δεύτερη είναι ότι μ' ένοχλούσαν όρισμένοι δαντικοί τόνοι σέ τόπους πού γνώρισα καλύτερα. Δέν είχα ακόμη αρκετή πείρα για να ξέρω πώς ένας μαθητής, και ό πιο φανατικός ακόμη, μπορεί να είναι κάτι καταστρεπτικά διαφορετικό από τό δάσκαλο.

Έτσι, από μωρία μου, στερήθηκα για πολλά χρόνια τή γνώση μιάς μεγάλης ποίησης, πού είναι για τό σημερινό λατινικό κόσμο ό,τι είναι για μās ή ποίηση του Όμηρου. Τ' όμολογώ μέ λύπη γιατί, από τήν πρώτη επαφή, δέν αποχωρίστηκα πιά τόν Δάντη. Εΐταν θυμούμαι τό καλοκαίρι του 35 στό Πήλιο: είχα βρει ένα δάσκαλο, ένα μάστορα τής τέχνης. "Αλλωστε είχα πάντα τήν ανάγκη μιάς μαθητείας, όπως λέμε μαθητεία στή χειροτεχνία. Πάντα χαιρόμουν όταν στό σκοτεινό δρόμο μου, έρχονταν ένας άλλος, έγκυρος και δοκιμασμένος, να έπικυρώσει τήν προσπάθειά μου. Ίσως τουτο να σημαίνει, από μίαν άλλη πλευρά, ότι είμαστε φοβερά μόνοι στήν Έλλάδα.

"Οπως κι' αν έχει τό πράγμα, τό γεγονός είναι ότι ένας άνθρωπος πού δέν ξέρει ιταλικά, αλλά πού διάβασε πολλές φορές τήν «Θεία Κωμωδία» στό ιταλικό κείμενο, μέ τή βοήθεια μεταφράσεων, έχει σήμερα τήν τόλμη να σās μιλήσει για τόν ποιητή τής Φλωρεντίας. Τό μόνο έλαφρυντικό πού έχω είναι ότι ή τόλμη δέν είναι μόνο δική μου.

Αφού ώστόσο αναγκάστηκα να προσέξω τίς μεταφράσεις του Δάντη, θά ήθελα να παραδώσω στους στοχασμούς σας και τούτη τήν ιδέα μου για τή μετάδοση στα έλληνικά αυτού του ποιήματος πού πρέπει να προσεγγίσουμε όσο μπορούμε από πιο κοντά και έμεις οι Έλληνες γιατί είναι ένα άγκωνάρι — ίσως τό πιο σπουδαίο από τό μεσαίωνα και πέρα — τής γνώσης των ανθρώπων.

Στά λίγα χρόνια τής ελευθερίας μας πολλοί άξιοι άνθρωποι δοκίμασαν να μεταφράσουν τόν Δάντη. "Αλλοι μετάφρασαν τήν «Κωμωδία» ολόκληρη, άλλοι μόνο κομματιαστά: σέ κανονικούς στίχους έντεκασύλλαβους ή άλλους, ριμαρισμένους ή άριμάριστους. Τό αποτέλεσμα εΐταν, καθώς μου φαίνεται, ότι αποκομίσαμε στιχουργήματα πού αντιπροσωπεύουν πολύ περισσότερο τό μεταφραστή παρά τόν Δάντη. Και τό χειρότερο είναι ότι οι άνάγκες του μέτρου τούς έκαναν να θυσιάσουν τή μέγιστη άρετή του ποιητή: τήν ακρίβεια. "Αν επιμένουμε να στιχουργούμε, μεταφράζοντας στα έλληνικά, καταπιανόμαστε μ' ένα έργο πού μπορεί να επιτύχει όταν πρόκειται για σύντομα ποιήματα, αλλά όταν πρόκειται για ένα μακρύ ποίημα (ή «Κωμωδία» έχει 14.000 τόσους στίχους), όπου κάθε λέξη έχει τό δικό της σκοπό και όχι άλλον, ή κατά προσέγγιση απόδοση τό κάνει είτε πλαδαρό είτε άκατανόητο. Είναι λοιπόν καλύτερο, να ακολουθήσουμε τή συμβουλή του ίδιου του ποιητή. Γράφει στο «Comnivio»²: «Ας ξέρει λοιπόν ό καθένας πώς τίποτε πού έχει τήν άρμονία του μουσικού δεσμού δέν μπορεί να μεταφερθεί από τή δική του γλώσσα σέ μίαν άλλη, χωρίς να τσακιστεί όλη ή γλυκύτητα και άρμονία του».

Αφού λοιπόν είναι έτσι τά πράγματα κι' αφού πρέπει να κοινωνήσουμε μ' ένα τέτιο έργο, θά εύχόμουν ν' αποκτήσουμε μίαν έκδοση τής «Κωμωδίας» πού θά παρουσίαζε τό ιταλικό κείμενο πλάι - πλάι μέ μίαν έλληνική μετάφραση σέ πεζό, αλλά μέ όλη τή δυνατή ακρίβεια. Έτσι θά μπορούσαμε ν' άγγίξουμε κάπως, αν μπορώ να πώ, τό σώμα αυτής τής ποίησης. Τουλάχιστο στήν αρχή. Για πάρα κάτω σας εύχομαι να μάθετε ιταλικά και πάρα κάτω ακόμη να μάθετε ιταλικά στή Φλωρεντία³.

Αρχίζοντας έλεγα ότι μ' έμπόδισαν να πλησιάσω πιο νωρίς τόν ποιητή όρισμένοι δαντισμοί σέ λογοτεχνίες πού έτυχε καλύτερα να γνωρίσω. Στήν Άγγλία εΐταν διάφοροι προραφαηλισμοί⁴. Για τήν Έλλάδα θά έπρεπε να πώ λίγο περισσότερα. Δέν είναι εύνοικά, για τήν ιδιοσυγκρασία τής νεώτερης ηλικίας μου, τά δαντικά ψίχουλα πού θαυμαζόντουσαν μέ κάμποσο στόμφο τά χρόνια εκείνα. Μου φαίνονταν, όπως θυμάμαι, συναισθηματικές διαχύσεις πού δέν είχαν άλλη σχέση μέ τόν ποιητή παρά τή μνεία του όνόματός του, τής Βεατρίκης, ή ενός σπαραγμένου στί-

χου του. Ἀπάγγελναν λ.χ. τό ποίημα τοῦ Παλαμᾶ στή Στέλλα Βιολάντη:

Ἐπέταξε ἡ ψυχὴ σου
μέσ' ἀπὸ τὴν ἀνήμερη τῇ φυλακῇ σου
γιά νά ὁμορφῇνει κάποια κόλασιν ἱστορισμένη
ἀπὸ κανένα Δάντη...⁵

Ἵπάρχει «ἡ» Κόλαση καί ὑπάρχει καί «ὁ» Δάντης. Ἀλλά καί ποίαι κόλαση καί κανένας Δάντης δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιά θολούρα ὁλωσδιόλου ἀντιδαντική. Τέτια θολούρα εἶναι καί τό περιλάλητο «Che fece...» τοῦ καθαφικτοῦ αἰσθητισμοῦ. Πόσα «Μεγάλα Ναί» ἢ «Μεγάλα Ὅχι» δέν ἄκουσα — ἐννοῶ πρὶν ἀπὸ τὸν ἀλδανικό πόλεμο — καί πόσο κραυγαλέα. Οὐτε αὐτὰ θρίσκονται στὸν Δάντη. Ἐκεῖ νιώθουμε μόνο τὴ μεγάλη ἄρνηση τῆς ζωῆς, ἀπὸ δειλία — per viltà⁶.

Καί τοῦτα δέν εἶναι ἀφορμές ψόγου τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου ποιητῆ, ἀλλὰ περισσότερο λιθογραφίες μιᾶς ἐποχῆς, θά ἔλεγα. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα, οἱ καιροὶ τῶν Ἐφτανήσιων εἶχαν περάσει· αὐτοὶ ἤξεραν τὸν Δάντη· τοὺς εὐνοοῦσε ἡ γνώση πού εἶχαν τῆς ἰταλικῆς. Ὁμως δέν ξέρω ἂν θὰ τοὺς μνημόνευα διόλου ἂν δέν εἶχα στό νοῦ μου τό Σολωμό. Ὁ Σολωμός πρέπει νά πέρασε ἀπὸ πολλὰ στάδια γιά νά φτάσει στήν τελείωση πού ξέρομε: θυρωνισμούς καί ἄλλα τῆς ἐποχῆς του. Ἀλλά τό κείμενο πού δείχνει, σ' ἐμένα τουλάχιστο, πὼς μαθήτεψε σέ μεγάλο δάσκαλο, καί κέρδισε ἀπὸ τὴ μαθητεία του, εἶναι ἡ «Γυναικὴ τῆς Ζάκυνθος». Αὐτό μοῦ δηλώνει πὼς εἶχε μέσα του δυνάμεις πού τὸν παρακινούσαν ἔξω ἀπὸ ὁρισμένες ἀπαλότητες, ἐνοχλητικές κάποτε. Ἐδῶ, δέν εἶναι μόνο ἡ ὀργή πού ἐκφράζει μέ τόσην ὀξύτητα, ἡ ἀκονισμένη σάτιρα, τό ὄραμα τοῦ ἱερομόναχου ἢ ἡ παρουσία τοῦ Σατανᾶ, ἀλλὰ ἡ οἰκονομία τοῦ ὕφους ὁλόκληρη γιά νά ἐκφράσει τὴν κολασμένη κατάσταση τῶν δυὸ γυναικῶν· μάνα καί κόρη. Εἶναι ἡ λειτουργία τῶν ἐπιθέτων του, ἡ χρησιμοποίηση, ὅπως καί στὸν Δάντη, σύγχρονων του πολέμων. Λεπτομέρειες ἀκόμη· ὄχι ἄμεσες ἀναφορές στὸν Ἰταλὸ ποιητὴ ἀλλὰ πού δὲ θὰ μέ ξάφνιζαν ἂν τίς ἐβλεπα σέ στίχους τῆς «Κωμωδίας». Κορφολογῶ, ἀνάμεσα στὰ σημειώματά του:

«... ἔ τ σ ι πα σ π ά τ ε υ ε κ ι ' ἐ-
κ ε ἱ ν ο ς [ὁ Διάβολος] τ ἡ ν ἄ κ ρ η
τ ο ὕ κ ε ρ ά τ ο υ τ ο υ (σάν ἄνθρωπος
συλλογισμένος πού στριφογυρίζει τό μουστά-
κι του) καί δέν ἤξερα τό γι-
α τ ἰ. Κ α ἱ σ τ ὁ τ ἔ λ ο ς ἔσκασε ἓνα
κακὸ γέλιο πού μ' ἔκαμε καί ἀνατρίχιασα καί
ἔγινε ἄφαντος» (κεφ. 1, 6)

ἢ

«Εὖρες τρόπο νά βάλης: εἴμαστε σάν τὴ
δροσιά πού πέφτει στὸν κάμπο κι' ἀπέκει τὴν
παίρνει ὁ ἥλιος» (κεφ. 1, 11).

Θυμᾶται κανεῖς, ἄθελά του, τὸν κάμπο τοῦ «Πουρ-

γατόριου»: «Ὅταν φτάσαμε ἐκεῖ πού ἡ δροσιά μάχεται μέ τὸν ἥλιο...» (B, 1, 121):

Quando noi fummo dove la rugiada
pugna col sole ...

ἢ τέλος:

«Εἶδες νά μαδᾶνε τὴν κότα καί ὁ ἀέρας νά
συνεπαίρνει τὰ πούπουλα; Ἔτσι πάει τό ἔ-
θνος» (κεφ. 3, 16)⁷

καί ὁ πικρὸς, μολονότι στὸν «Παράδεισο», στίχος:
«ἔτσι κάνει μέ τὴ Φλωρεντία ἡ τύχη» (Γ, 16, 84):

così fa di Fiorenza la fortuna.

Τοῦτα δείχνουν, γιά τὴν ὥρα, πὼς αἰσθάνομαι
τό δαντισμό τοῦ Σολωμοῦ.

Ἀλλά, ἀπὸ ζωντανόν Ἰόνιο ποιητῆ, ἡ τελευταία
ἐντύπωση πού εἶχα, εἶναι ἡ ἀλησμόνητη φωνὴ τοῦ Λευ-
καδίτη Σικελιανοῦ, πού θυμούνταν καλὰ τὸν Δάντη.
Εἴταν μιά νύχτα στὴν ὁδὸ Φιλελλήνων. Τὸν συνόδευα.
Τὴ στιγμή πού τὸν καληνυχτούσα μπροστὰ στὴν εἴσο-
δο ἐνός νυχτερινοῦ κέντρου, ὅπου τὸν εἶχαν καλέσει,
φώναξε τρανταχτὰ καί ἱερατικά τὴν ἀμετάφραστη ὁ-
ποια γλώσσα, κραυγὴ τοῦ Πλούτου:

«Pape Satan, pape Satan aleppe!»

(A, 7, 1).

ΒΙΑΖΟΜΑΙ τώρα νά ἔρθω στὰ λίγα πού μπορῶ νά
πῶ. Τό θέμα ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Βοκάκιου, μελετή-
θηκε ἐξαντλητικά. Εἶναι λοιπὸν εὐκόλο νά προσθέσω
πὼς δέν ἔχω καμιά σοφία νά σᾶς προσφέρω. Τίποτε
ἄλλο ἀπὸ μιά μαρτυρία σεβασμοῦ γιά τὸν ὕψιστο
ποιητὴ τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Καί τοῦτο μοῦ ἐπιβάλλει
νά μιλήσω ἀπλᾶ.

Γιά νά δώσω ἓνα στίγμα τῶν καιρῶν, μέ δικές
μας ἀναλογίες, θά ἔλεγα ὅτι ὁ Δάντης γεννήθηκε στὴ
Φλωρεντία, τὸν καιρὸ τοῦ Αὐτοκράτορα Μιχαῆλ τοῦ
Παλαιολόγου, τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση
τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Φράγκους: 1265· δηλαδὴ ὁ Δάν-
της θγαίνει ἀπὸ τὴν ἐφηβεία τὸν καιρὸ τοῦ Σικελι-
κοῦ Ἐσπερινοῦ, πού εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα θέματα
τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῆς Ἰταλίας⁸. Ἡ ποιητικὴ,
ὄχι ἡ πραγματικὴ, χρονολογία τῆς ἀρχῆς τοῦ ὁράμα-
τος τῆς «Θείας Κωμωδίας» εἶναι ἡ Μεγάλῃ Παρασκευῇ
τοῦ 1300. Αὕτῃ θά ἔλεγε κανεῖς πὼς θά ἔπρεπε νά
γιορτάζεται πρὶν ἀπὸ κάθε ἄλλην ἐπέτειο τοῦ Δάντη.
Δέ θέλω νά ἀφεθῶ σέ περισσότερες ὑλικές πληροφ-
ορίες. Δέν πρόκειται ν' ἀγγίξω οὔτε τὴ γεωγραφία,
οὔτε τὴν ἀστρονομία ἢ καί τὴν ἀστρολογία, οὔτε τὴ
θεολογία τοῦ ποιητῆ.

“Όλοι μας θυμόμαστε τή συνάντηση τοῦ Ὀδυσ-
σέα καί τῆς Ἀντίκλειας στή “Νέκυια” τοῦ Ὀμήρου:

Τρίς μὲν ἐφωρμήθην, ἐλέειν τέ με θυμός ἀνώγει,
τρίς δέ μοι ἐκ χειρῶν σκιῇ εἴκελον ἦ καὶ ὄνειρῳ
ἔπτατ’ ...

(λ 206 - 208)

(«Τρεῖς φορές ὄρμησα νά τήν ἀγκαλιάσω, μέ παρακίναε
ἡ ψυχὴ μου· καί τρεῖς πέταξε ἀπ’ τὰ χέρια μου σάν
ἴσκιος ἢ σάν ὄνειρο»).

Ὑπάρχουν τέτιες ἐκφράσεις καί στὸν Δάντη, λ.χ.:
«τρεῖς φορές πίσω της ἔσμιξα τὰ χέρια καί τόσες γύ-
ρισαν στὸ στήθος μου ἄδεια» (B, 2, 80):

tre volte retro a lei le mani avvinsi,
e tante mi tornai con esse al petto.

Ἄλλὰ ὁ Ντάντε δέν εἶναι σάν τὸν Ὀμηρο. Τὸν
Ὀμηρο τὸν κράτησε πρό πάντων ὁ πάνω κόσμος. Ὁ
κάτω κόσμος τοῦ Ὀμήρου, ὅπως καί ὁ δικός μας, πα-
ρουσιάζει ὁλωσδιόλου διαφορετικές εἰκόνες. Δέν ἔχει
«αἰώνιο πόνο» (A, 3, 2), eterno dolore. Δέν ἔχει καν
πουργατόριο. Καί τὸ Χάρος δέν τὸν βλέπουμε ὅπως
μᾶς τὸν δείχνει ὁ Φλωρεντινός: «Ὁ Χάρων δαίμονας,
μέ μάτια ἀπὸ κάρβουνα ἀναμμένα» (A, 3, 109):

Caron dimonio, con occhi di bragia.

Ἔχουμε ἀπεναντίας μιάν οἰκειότητα μαζί του, λ.χ.:

Ὅταν ἐχτίστη ὁ Οὐρανός κι’ ἐθεμελιώθη ὁ κό-
σμος,
ὁ Χάρος τότε ἀρχίνησε νά φτιάνει περιβόλι.
Τίς νιές φυτεύει λεμονιές, τούς νέους κυπα-
ρίσινα,
καί τὰ μικρούτσικα παιδιὰ δυόσμους καί κα-
ρυοφύλλα
Θέ μου, κι’ ἐγὼ νά πέθαινα κι’ ὁ Χάρος νά
μέ πάρει
νά πήγαινα καί νά ἔμπαινα σ’ αὐτό τό περι-
βόλι...⁹

Ἐλπίζω νά ἴδετε σέ λίγο πῶς γίνεται, μέ ἄλλο
τρόπο, αὐτὴ ἡ οἰκειότητα τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου
στὸν Ντάντε.

Στὸ πρῶτο ἀντίκρουσμα σκέπτεται κανεὶς ὅτι ἡ
«Θεία Κωμωδία» εἶναι ἕνας μεγάλος νεκρικός διάλο-
γος, ὅπου ἀκοῦμε τὴ φωνὴ ἑνὸς μονάχα ζωντανοῦ ἀν-
θρώπου· τὴ φωνὴ τοῦ ποιητῆ. “Ὅλα τὰ ἄλλα πρόσωπα
εἶναι νεκροί· εἶναι «ἀδύναμα κεφάλια» — «ἀμνηνὰ κά-
ρην» ἢ «ombre vane» (B, 2, 79) — μάταιοι ἴσκιοι.
Ἄς κοιτάξουμε ἀπὸ πιὸ κοντά. Δέ θὰ ἐπιμείνω στίς
διάφορες φαντασμαγορίες τῆς “Κόλασης” πού ἔχουν
ἐλκύσει τούς πολλούς ἀναγνώστες· στὰ μαρτύρια τῶν
κολασμένων, στὰ ἐφιαλτικά τοπία. Θυμοῦμαι μιὰ εἰ-
κόνα: ὁ Δάντης καί ὁ Βιργίλιος προχωροῦν στὸν ἐ-

βδομο κύκλο, ὅταν συναντοῦν μιὰ συνοδεία ψυχές, κι’
ἡ κάθε μιὰ τούς «κοίταζε, ὅπως συνηθίζουμε τὸ βράδι
νά κοιταζόμαστε στὸ νέο φεγγάρι» (A, 15, 18):

ci riguardava, come suol da sera
guardar l’ un l’ altro sotto nuova luna.

Τὸ νέο φεγγάρι δίνει λίγο φῶς καί τὰ μάτια κά-
νουν προσπάθεια γιὰ νά ξεχωρίσουν ἕνα πρόσωπο. Ὁ
ποιητὴς συνεχίζει: «καί πρὸς ἐμᾶς ὄξυναν τὴ ματιά
τους, ὅπως ὁ γέρο ράφτης κοιτάζει τὴν τρύπα τῆς
βελόνας» (A, 15, 20):

e si ver noi aguzzavan le ciglia
come ’l vecchio sartor fa nella cruna.

Εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν κόλαση. Εἴμαστε, ἐπὶ-
γῆς, σέ μιὰ πόλη τῆς Ἰταλίας τοῦ 13ου αἰῶνα, μέ τούς
στενοὺς δρόμους, σκοτεινοὺς κάτω ἀπὸ τὸ λιγοστὸ φῶς
τοῦ φεγγαριοῦ, ἢ τὴν ἡμέρα, μέ τ’ ἀνοιχτὰ μαγαζιά,
ὅπου βλέπουμε στὸ πέρασμά μας καλφάδες καί μα-
στόρους σκυμμένους ἀπάνω στὴ δουλειὰ τους. Εἴμα-
στε ἐπὶ - γῆς κι’ ὅμως βλέπουμε συνάμα τίς ψυχές τῶν
κολασμένων νά τρέχουν πάνω στὴ φλεγόμενη ἄμμο. Εἴ-
ναι ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Brunetto Latini: ὁ
Δάντης τοῦ μιλά μέ εὐγνωμοσύνη καί στοργικὸ σεβα-
σμό. Θυμᾶμαι, τοῦ λέει, «τό ἀγαπημένο καί ἀγαθὸ
πρόσωπό σου, ὅταν, στὸν κόσμο, ὦρα μέ τὴν ὦρα, μέ
δίδασκες πῶς ὁ ἄνθρωπος γίνεται αἰώνιος» (A, 15,
85):

m’ insegnate come l’ uom s’ eterna.

Μίλησα γιὰ μιὰ στιγμή μονάχα τῆς “Κόλασης”.
Ἀλλὰ πιστεύω πῶς μέσα σ’ αὐτὴ τὴ στιγμή θὰ παρα-
τηρήσατε τουλάχιστο: πρῶτο· πόσο αὐτὸς ὁ κάτω κό-
σμος, πού ἐπισκέπτεται ὁ Δάντης, εἶναι δεμένος μέ
τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ πάνω κόσμου· καί δεύτερο· ὅτι
ὁ ποιητὴς, πού ζεῖ καί ἐκφράζει τὸ ἀπόκοσμο ὄραμα
τῆς κόλασης, ἐκφράζει ταυτόχρονα καί ἔντονες αἰσθή-
σεις ἢ μνημες πού γνῶρισε στὴν ἐπίγεια ζωὴ.

Ὑπάρχει ἀλήθεια, στὴν ἐκφραση τοῦ Δάντη, μιὰ
συναλλαγή, ἕνα ἔντονο πάει κι’ ἔλα, ἀνάμεσα στίς ψυ-
χές πού ἔχασαν τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καί τούς γήϊνους ἀν-
θρώπους. Κι’ αὐτές τίς ἐμπειρίες τῶν αἰσθήσεων, πού
κρατᾷ μέ μεγάλη ἐνέργεια ὁ ποιητὴς, δέν τίς ἐκφρά-
ζει μόνο ὅταν μιλά ὁ ἴδιος. Ἀλλά, σ’ αὐτό τό ἔπος
πού εἶναι συνάμα ἕνα μεγάλο καί πολύπλευρο δραμα-
τικό ἔργο, τίς ἐκφράζουν καί τὰ πρόσωπα τοῦ δρά-
ματός του. Κολασμένοι ἢ ἐξαγνιζόμενοι, μᾶς κάνουν
νά νιώθουμε πῶς δέν ἔχουν κοπεῖ ὁλωσδιόλου οἱ λῶ-
ροι πού τούς δένουν μέ τὴν ἀνθρωπότητα. Τὴ θυμοῦν-
ται μέ ὀξύτητα, τὴ λογαριάζουν. Αὐτὴ κάνει, πῆγαι-
να νά πῶ, τὴν ὑπόσταση τῶν ψυχῶν τους, ὅσο καί νά
εἶναι ταυτόχρονα παρὼν ὁ κολασμὸς ἢ ὁ ἐξαγνισμὸς.

Λόγου χάρι ὁ Guido de Montefeltro καίγεται
στὸν τόπο ὅπου βρίσκονται οἱ δόλιοι σύμβουλοι.
Δέ φωνάζει, ὅπως οἱ ἄλλοι, ἀλλὰ ρωτᾷ μέ δίψα γιὰ

τήν πατρίδα του: «πές μου ἂν οἱ Ρομανιόλοι ἔχουν εἰρήνη ἢ πόλεμο;» (Α, 27, 28):

dimmi se i Romagnoli han pace o guerra.

Ἄλλοι ἀποζητοῦν νά τούς θυμούνται οἱ ζωντανοί· ἐξορκίζουν γι' αὐτό. Ἐνα ἀπό τά πιό συγκινητικά ἐπεισόδια στό "Πουργατόριο" εἶναι ἐκεῖνο τῆς Ρία δε' Τοιομεί: «Ἀχ, ὅταν γυρίσεις στόν κόσμον καί ξαποστάσεις ἀπό τό μακρό σου δρόμο [...], θυμήσου ἐμένα πού εἶμαι ἡ Πία· ἡ Σιένα μ' ἔκαμε, μέ ξέκαμε ἡ Μαρέμμα» (Β, 5, 130):

*ricorditi di me, che son la Pia;
Siena mi fe', disfece mi Maremma*

ἢ, ξανά στό "Πουργατόριο", ἐκεῖ πού ἐξαγνίζονται οἱ φιλήδονοι γιά τήν ἁμαρτία τοῦ ἐρμαφρόδιτου (Β, 26, 82), τό ἐπεισόδιο τοῦ Arnaut Daniel, τοῦ «καλύτερου τεχνίτη τῆς μητρικῆς γλώσσας» (Β, 26, 117) ὅπως τόν ὀνομάζει ὁ Guido Guinicelli:

miglior fabbro del parlar materno.

Εἶναι ἕνα χωρίο πού ἀγαπῶ ιδιαίτερα· τό ἔχω μνημονέψει καί ἄλλοτε. Δείχνει τόσο μεγάλη ἀλληλεγγύη ἑνός ποιητῆ γιά ἕναν ἄλλον, ὥστε ὁ Δάντης τόν κάνει, καί νεκρόν ἀκόμη, νά μιλά στήν ιδιαίτερη γλώσσα του, τήν προδηγκιανή. Δείχνει ἀκόμη, μού φαίνεται, τήν τόση ἀγάπη τοῦ Δάντη γιά τήν ποιητική γλώσσα, σ' ὅποιον τόπο καί ν' ἀνήκει: «Εἶμαι ὁ Arnaut πού κλαίει καί πηγαίνει τραγουδώντας...» (Β, 26, 142):

Jeu sui Arnaut que plore e vau cantan...

Ἔτσι ἀρχίζει καί μού φέρνει στό νοῦ τήν ἀντιπαράσταση τοῦ στίχου τοῦ ζωντανοῦ, ἐρωτεμένου, Arnaut:

Jeu sui Arnautz qu' amas l' aura¹⁰

«Εἶμαι ὁ Arnaut πού μαζεύει τήν πνοή τοῦ ἀέρα» — καί τελειώνει: «Τώρα σᾶς παρακαλῶ, μέ ἐκεῖνη τήν ἀξία, πού σᾶς ὁδήγησε στήν κορυφή τῆς σκόλας, θυμηθεῖτε, σάν ἔρθει καιρός τόν πόνον μου. Ἐπειτα χώθηκε στή φωτιά πού τούς ἐξαγνίζει» (Β, 26, 145):

*«Ara vos prec, per aquella valor
que vos guida al som de l' escalina
sovegna vos a temps de ma dolor». Poi s' ascose nel foco che gli affina.*

Ἐδῶ μπορεῖ νά παρατηρήσει κανεῖς ἀκόμη ὅτι οἱ ψυχές τοῦ "Πουργατόριου" πηγαίνουν θεληματικά στή φωτιά πού τίς ἐξαγνίζει. Θεληματικά δέχονται τήν παιδωμή. Καί, γενικότερα, μέ ἀφορμή τούτη τή συνάντηση, τήν ἀφοσίωση πού δείχνει ὁ Δάντης στούς πρωτοπόρους του — ἄς μὴν ξεχνοῦμε πὼς στά χρόνια του ἡ ποίηση δέν εἶταν μιά προσωπική, εὐκολα ἐξαμιζόμενη καλλιτεχνία, εἶταν καί μαστοριά. Τόν Guido Gui-

nicelli τόν ὀνομάζει πατέρα. Ἔτσι ξεχωρίζει μόνο τό Βιργίλιο, ἀνάμεσα στούς διδασκάλους του, ἂν δέ γελιέται. Κι' ἄς θυμηθοῦμε ἐκείνους τούς ἐκπληκτικούς στίχους τοῦ ποιητῆ Στάτιου πρὸς τόν Βιργίλιο, ὅταν πέφτει νά φιλήσει τά πόδια του. Ὁ Βιργίλιος τόν σταματᾷ: «Ἀδερφέ μὴν τό κάνεις, γιατί εἶσαι ἴσκιος καί ἴσκιος βλέπεις» (Β, 21, 131). Ἐκεῖνος σηκώνεται καί τοῦ λέει: «Τώρα μπορεῖς νά καταλάβεις πόση εἶναι ἡ ἀγάπη πού γιά σέ μέ φλογίζει, ὅταν, ξεχνώντας τή ματαιότητά μας, μεταχειρίζομαι τούς ἴσκιους σάν πράγμα στερεό» (Β, 21, 133):

*Or puoi la quantitate
comprender dell' amor ch' a te mi scalda,
quando dismento nostra vanitate
trattando l' ombre come cosa salda.*

Τέτια συναισθήματα θά συγκινήσουν, πιστεύω, ἐκείνους πού ἔχουν πικραθεῖ ἀπό τά ὠμά φερσίματα πού βλέπουμε στίς σύγχρονες καλλιτεχνικές ἀγορές. Τ' ἀναφέρω ἐδῶ σάν δείγματα τῆς παρουσίας, πού ἔλεγα, τῆς ἐπίγειας ζωῆς στόν κάτω κόσμον.

Ἐνας ἄλλος στό "Πουργατόριο" λέει: «ἔπεσα κι' ἔμεινε ἡ σάρκα μου μονάχη» (Β, 5, 102):

caddi, e rimase la mia carne sola

Καί πολλά ἄλλα πρόσωπα μιλοῦν γιά τό τέλος τῆς ζωῆς τους· καμιά φορά μάλιστα ἐνῶ οἱ ψυχές παιδεύονται κιόλας στήν κόλαση, ὁ διάβολος κατέχει καί κινεῖ ἀκόμη τά σώματά τους πάνω στή γῆ (πρβλ. Α, 33, 121). Θέλω νά πῶ ὅτι στήν «Κωμωδία», μαζί μέ τήν τόσο ἔντονη ἔκφραση τῆς ζωῆς, ὁ θάνατος εἶναι πάντα παρών, εἴτε ρητά εἴτε ἐξυπακουόμενος. Ὁ θάνατος πυκνώνει τή ζωὴ ὅπως ἡ ζωὴ ἐρμηνεύει τήν κατὰστασιν στόν Ἄδη. Κι' αὐτός ὁ διάλογος εἶναι, κατὰ βάθος, ἡ ζωὴ μας.

Ἔτσι τό δράμα πού μᾶς παρουσιάζει ὁ Δάντης τόσο θρεμμένο ἀπό ὀπτικές, ἀκουστικές, ἢ ἄλλες σαρκικές αἰσθήσεις, γίνεται ἡ ἔκφραση μιᾶς Δευτέρας Παρουσίας, μιᾶς ἀνάστασης πολὺ περισσότερο γήινης παρὰ ἔξω κόσμου. Τοῦτο, φυσικά, ξεκινᾷ ἀπό τό δυσερέυνητο χριστιανικό δόγμα τῆς ἀφθαρσίας τῶν νεκρῶν (Κορινθ. α', 15, 52 κλπ.). ἀλλά ὁ ἄνθρωπος πού ἔγραψε στίχους σάν τούς ἀκόλουθους: «Ὅταν ἡ δοξασμένη καί ἄγια σάρκα ξαναφορεθεῖ...» (Γ, 14, 43):

*Come la carne gloriosa e santa
fia rivestita*

δέν μπόρεσε, νομίζω, νά τούς γράψει μόνο καί μόνο ἐπειδὴ πίστευε σ' ἕνα δόγμα, ἀλλά κι' ἐπειδὴ ἔνιωθε τή χάρη τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων μ' ὅλη τή δύναμη τοῦ κορμιοῦ καί τῆς ψυχῆς του.

Κ ΑΘΩΣ ΕΓΓΡΑΦΑ τούτη τή μελέτη, εἶδα μίαν ἐργασία τοῦ Erich Auerbach· μού φάνηκε ἀξιοπρόσεκτη¹¹.

παρατηρεί: «Χάρη στήν ἄμεση καί γεμάτη θαυμασμό συμπάθειά του [τοῦ Δάντη] γιά τόν ἄνθρωπο, ἡ ἀρχή τῆς ἀφθαρσίας ὁλόκληρου τοῦ ἱστορικοῦ καί ἀτομικοῦ ἀνθρώπου, πού εἶναι ριζωμένη στή θεϊκή τάξη, στρέφεται ἐν α ν τ ῖ ο ν τούτης τῆς τάξης, τήν κάνει ὑποτέλη στούς δικούς της σκοπούς καί τήν ἐπισκιάζει. Γίνεται μιά ἐκλειψη τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ ἀπό τήν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου».

Παράθεσα τούτη τή περικοπή γιατί παρέχει μιά μαρτυρία, πώς ὁ δεσμός πού ἔχει ὁ Δάντης μέ τόν ἄνθρωπο εἶναι τόσο δυνατός καί ἐκφράζεται μέ τήν ἀκατάβλητη ἔνταση ὥστε νά ξεπερνᾷ τά φιλοσοφικά καί θεολογικά πλαίσια τοῦ καιροῦ του· νά ξεπερνᾷ καί τό χριστιανικό κανόνα. Εἶναι χρήσιμο νά τό θυμόμαστε αὐτό γιατί δέ λείπουν οἱ περιπτώσεις ζηλωτῶν τοῦ ποιητῆ πού βλέπουν μελετώντας τήν «Κωμωδία» περισσότερο τόν Θωμᾶ τόν Ἀκινάτη¹² λ. χ. παρά τόν Δάντη. Καί τοῦτο ἔχει περισσότερη σχέση μέ τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς θεολογίας παρά μέ τήν ποίηση. Θά εἶταν σφαλές, νομίζω, νά παραπλανηθεῖ κανεῖς ἀπό διδασκάλους τέτιας λογίς. Ὅχι πώς δέ χρειάζεται ὅλη ἐκείνη ἡ γνώση. Χρειάζεται καί αὐτή καί ἄλλες ἀκόμη. Ὅμως θά εὐχόμουν νά τήν ἀναζητήσουμε ἀργότερα, ὅταν θά ἔχουμε διαβάσει λίγες φορές τό ποίημα καί θά ἔχουμε ἐξοικειωθεῖ μέ τό σφρίγος τοῦ σώματός του, θά ἔλεγα· ὅταν νιώσουμε πώς εἴμαστε ὡριμοί καί θέλουμε νά προχωρήσουμε στά μύχια τοῦ ποιήματος καί νά ἰδούμε πῶς, αὐτό τό δαντικό ρῆμα, ἀλλάσσει καί τίς ἀφηρημένες γνώσεις ἀκόμη σέ πράγμα στερεό — σέ «cosa salda». Ὅμως, πρίν ἀπό τό δεύτερο αὐτό στάδιο, πρέπει νά ἀφεθοῦμε καθαροί καί ἔτοιμοι νά δεχτοῦμε τόν πρῶτο σπινθήρα πού μᾶς προσφέρει ἡ ἔκφραση τοῦ Δάντη.

Καί τοῦτο: ἡ «Κωμωδία» εἶναι ποίημα διδασκτικόν. Ὁ Δάντης κατέχει ὅλη τή σοφία τῶν συγκαιρινῶν του καί τό ἔργο του εἶναι σπαρμένο ἀπό πολλή μεσαιωνική σχολαστική (scolastica). Ἐφαρμόζει κανόνες πού εἶναι ὁλωσδιόλου διαφορετικοί ἀπό τίς ἰδέες πού ἔχουμε σήμερα, χωρίς νά ἐξαιρέσω τίς ἰδέες μας γιά τήν ποίηση. Εἶναι ποιητής διανοητικός· ἢ, κατὰ τήν ἔκφραση πού χρησιμοποίησε ἐξαντλητικά καί κάπως ἀστόχαστα ἡ κριτική μας, ποιητής «ἐγκεφαλικάς». Τόσο πολύ πού μίλησαν γιά τό θαῦμα τῆς ἐπιβίωσής του. Ὅμως τό θαῦμα ἔγινε καί ἡ «Κωμωδία» ὑπάρχει ἀνάμεσόν μας, ὁλοζώντανο ἔργο. Ξεκίνησε γιά νά διδάξει μιά σοφία· ὅμως ἄντεξε γιατί, στό τέλος, μᾶς διδάσκει συγκινησιακά, νά καταλαβαίνουμε καλύτερα τόν ἄνθρωπο. Ὁ Δάντης μᾶς συγκινεῖ καί μέ ἀφηρημένους στοχασμούς ἀκόμη, γιατί ἔχουμε πιάσει ρίζες στή συγκεκριμένη ζωή του· γιατί τούς ἀγαπᾷ (ἢ κάποτε τούς μισεῖ) τόσο πού τούς φορτίζει μέ συναίσθημα καί μᾶς κάνει νά τούς ἀγγίζουμε μέ κάποιο τρόπο. Ἔτσι στούς γνωστούς στίχους γιά τήν ψυχή: «Ἀπό τά χέρια ἐκείνου πού τήν ἀγαπάει πρίν ἀκόμη ὑπάρξει, βγαίνει, σάν τό κοριτσάκι, πού κλαίγοντας καί γελώντας παίζει, ἡ ἀπλοϊκότητα ψυχῇ πού δέν ξέρει τίποτε...» (B, 16, 85):

Esce di mano a lui, che la vagheggia
prima che sia, a guisa di fanciulla
che piangendo e ridendo pargoleggia,
l'anima semplicetta, che sa nulla...

ἢ τούς στίχους γιά τήν ἀγάπη, πού τοῦ λέει ὁ Βιργίλιος: «Μήτε ὁ Πλάστης, μήτε τό πλάσμα, γιέ μου — ἄρχισε ἐκεῖνος — εἶταν ποτέ χωρίς ἀγάπη, ἢ φυσική ἢ νοητική· κι' αὐτό τό ξέρεις. Ἡ φυσική εἶναι πάντα ἀλάθευτη, μά ἡ ἄλλη μπορεῖ ἀπό κακό ἀντικείμενο νά κάμει λάθος, ἢ ἀπ' τήν πολλή ἢ ἀπό τή λίγη δύναμή της [...] Μπορεῖς νά καταλάβεις ἀπό τοῦτα, πώς πρέπει νά εἶναι μέσα σου ἡ ἀγάπη σπόρος κάθε ἀρετῆς καί κάθε πράξης πού τῆς ἀξίζει τιμωρία» (B, 17, 91):

«Ne creator, ne creatura mai»
comincio ei, «figliuol, fu senza amore
o naturale o d'animo; e tu il sai.
Lo natural e sempre senza errore
ma l'altro puote errar per malo obbietto
o per troppo o per poco di vigore [...]»
Quinci comprender puoi ch'esser conviene
amor sementa in voi d'ogni virtute
e d'ogni operazion che merta penes.

Ἀσφαλῶς ὑπάρχει πολὺς θωμισμός σ' αὐτούς τούς στίχους, ἢ καί ἄλλες ἀναφορές. Ἀλλά ὑπάρχει πρίν ἀπ' ὅλα ἡ κυρίαρχη πνοή τοῦ ποιητῆ. Ἐλεγα ἄλλοτε, κάπως συντομογραφικά: «ἡ ποίηση ἔχει τίς ρίζες της στήν ἀνθρώπινη ἀνάσα· καί τί θά γινόμασταν ἂν ἡ ἀνάσα μας λιγόστευε;» Χάρηκα σάν εἶδα τό ἴδιο αἶσθημα σ' ἕναν ἐξοχο ποιητῆ τῶν ἡμερῶν μας. Μιλώντας πέρσι γιά τόν Δάντη ὁ St John Perse ἔλεγε: «Δέν ὑπάρχει, χωρίς τόν ποιητῆ, ἀνάσα ὁλόκληρη, μήτε ἀπόδοση τῆς πνοῆς. Τό ν' ἀνασαίνει μαζί μέ τόν κόσμον παραμένει ἡ προσωπική του λειτουργία, ἡ μεσολαβητική»¹³. Ἐννοοῦσα τήν πνοή τοῦ ποιητῆ μ' αὐτή τή βαρύτερη ἔννοια· καί τώρα ἐννοῶ τήν ἀνάσα αὐτοῦ τοῦ τρίκλωνου στίχου πού μαρτυρεῖ τή γνησιότητά του. Καί εἶναι ἕνα ἀπό τά μυστήρια τῆς ποίησης ἡ ὑποβολή πού μᾶς μεταδίδει τοῦτο τό ρῆμα· μιά διεύρυνση· ἕνα ἀνοιγμα τῶν πυλῶν τῆς συνείδησης ἀπάνω καί κάτω ἀπό τό κατώφλι της.

Ἄν εἶχα τόν καιρό θά προχωρούσα ἀκόμη περισσότερο στή στιχουργία τῆς «Κωμωδίας». Κοιτάζοντας τή σχεδόν μυστική σημασία πού ἔχουν ὀρισμένοι ἀριθμοί γιά τόν Δάντη θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἡ Κωμωδία εἶναι ποίημα μέ αὐστηρά «ὑποχρεωτική μορφή». Ὁ ἀριθμός 3 λ. χ.: τρία Ἀσματα¹⁴ τριάντα τρία τραγούδια τό καθένα (ἡ «Κόλαση» ἔχει ἕνα παραπανιστό πού θεωρεῖται σάν προοίμιο), στό κάθε τραγούδι τρίςτιχες στροφές, κι' αὐτές μέ τριπλές πλεξουδωτές ρίμες· θά μπορούσαμε νά προχωρήσουμε καί στά πολλαπλάσια αὐτοῦ τοῦ ἀριθμοῦ. Ἔτσι θά ἔλεγα ὅτι ὁ ποιητής αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη αὐτῆς τῆς μορφῆς, ὅπως πιστεύει στήν πραγματικότητα τῆς φυσικῆς, ἢ τῆς μεταφυσικῆς του. Ἡ ἀλλιώς, τούτη ἡ τεχνική εἶναι γι' αὐτόν καί οὐσία. Σκέπτομαι τό τέλος τοῦ «Πουργατόριου»:

θά τραγουδούσα ακόμη, λέει στὸν ἀναγνώστη, «ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχουν γεμίσει ὅλες οἱ σελίδες οἱ ταγμένες γιὰ τὸ δεύτερο τοῦτο ᾠσμα, ὁ χαλινὸς τῆς τέχνης νὰ πᾶω πρὸς πέρα δὲ μ' ἀφήνει. Γύρισα ἀπὸ τ' ἀγιώτατο κύμα, ξαναγεννημένος ἔτσι σάν τὰ νέα τὰ δέντρα τ' ἀνανεωμένα μὲ καινούργια φύλλα, ἀγνός κι' ἐτοιμασμένος ν' ἀνεβῶ στ' ἀστέρια» (B, 33, 139):

ma perche piene son tutte le carte
ordite a questa Cantica seconda,
non mi lascia piu ir lo fren dell' arte.
Io ritornai dalla santissim' onda
rifatto si, come piante novelle
rinovellate di novella fronda
puro e disposto a salire alle stelle.

Παρομοίασαν τὴν «Κωμωδία» μὲ καθεδράλη ἴσως. Ἐγὼ περισσότερο βλέπω στὸν Δάντη τὴ συμπεριφορὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ μάστορα, τοῦ «μαῖστορα» ὅπως λέγαμε στὰ παλιά, καὶ σκέπτομαι τὴν παράδοση πού ἐκπορεύεται ἀπὸ τοὺς ἀλλοτινοὺς χειροτέχνες πῶς συνεχίζεται καὶ πῶς ἀλλάζει, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, καὶ στὶς καλὲς τέχνες ἀκόμη, καθὼς καὶ στὴν ποίηση. Τώρα μὲ τὴν εἰσβολή τῶν μηχανῶν χάνεται κι' αὐτὴ καὶ κάνει, μαζί μὲ ἄλλα, τὸ σημερινὸ καλλιτέχνη νὰ αἰσθάνεται χωρὶς στηρίγματα. Ἐδῶ ἀρχίζει ἄλλη ἱστορία.

Τώρα, γυρίζοντας στὴν περικοπή τοῦ Auerbach, θά ἔλεγα πῶς, ὅταν παρατηρεῖ κανεὶς τέτια φαινόμενα στὸν Δάντη, δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ ἂν συμπεράνει πῶς γίνεται «μιά ἐκλειψὶς τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου». Δὲ θέλω νὰ ἐπεκταθῶ πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Θὰ πρόσθετα μόνο ὅτι στὸν Δάντη ἡ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τῆς εἰκόνας τοῦ ἀνθρώπου: ἡ μιά χωρὶς τὴν ἄλλη εἶναι δύσκολο νὰ λειτουργήσει. Καὶ τοῦτο θὰ τὸ νιώσουμε κατὰ τὴν ἀνάγκη γιὰ κάθαρση πού ἔχει ἡ ψυχὴ μας, πού εἶναι ἡ ἄλλη ὅψη τῆς κόλασής μας, τῆς τωρινῆς. Αὐτὴ τὴν ἄποψη θὰ τὴν καταδικάσουν, φαντάζομαι, πολλοὶ ἀπὸ ὅσους πλησίασαν τὸν Δάντη, εἴτε προτιμοῦν τὴν ἀγνωσία, εἴτε ἐφευρίσκουν δικές τους θρησκείες, εἴτε μένουν πιστοὶ στὸ δόγμα τοῦ καθολικισμοῦ. Ὅμως καμιά δοξασία δὲν μπορεῖ, νομίζω, νὰ μᾶς χωρίσει ἀπὸ τὸν ποιητὴ, οὔτε κι' ἂν εἴμαστε χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι κι' ἔχουμε τὴν ὀλιγόρκειαν νὰ μὴν καταδεχόμεστε τὸ πουργατόριο. Ἡ προσέγγισή στὸν Δάντη δὲν εἶναι ζήτημα φιλοσοφικῆς πίστεως ἀλλὰ κατὰ φύσιν ποιητικῆς¹⁵. «Ἄν μπορεῖτε νὰ διαβάσετε τὴν ποίησιν ὡς ποίηση, θὰ “πιστέψετε” στὴ θεολογία τοῦ Δάντη ὅπως ἀκριβῶς πιστεύετε στὴ φυσικὴ πραγματικότητα τοῦ ταξιδιοῦ του. Δηλαδή ἀναστέλλετε καὶ πίστη καὶ ἀπιστία». Αὐτὰ ἔγραφε ὁ εὐσεβὴς Ἑλιοτ¹⁶, ὁ τόσο ἀφοσιωμένος στὸν Δάντη καὶ στὴ Δυτικὴ Χριστιανοσύνη.

ΤΟΝ ΠΕΡΑΣΜΕΝΟ χρόνο, ἀπὸ ἄλλη ἀφορμή, παρομήθηκα νὰ κοιτάξω τὶς ἀναφορές τοῦ Δάντη στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμον. Εἶναι ἀρκετές καὶ ἀξίζουν ξεχω-

ριστὴ σπουδὴ. Τώρα θὰ ἤθελα νὰ θυμίσω μόνο τρεῖς, ἐκεῖνες πού μοῦ ἔκαμαν τὴν πιὸ βαθειὰ ἐντύπωση.

Ἡ πρώτη ἀφορὰ τὸν Ὀδυσσεά· ὄχι ἐκεῖνον πού ἀπὸ τὴν Κίρκη ξεκινᾷ γιὰ νὰ πάει νὰ ρωτήσῃ τοὺς νεκρούς, ὅπως ἔχουμε διαβάσει στὸν Ὅμηρο· ἀλλὰ ἕναν Ὀδυσσεά πού φεύγει ἀπὸ τὴν Κίρκη καί, μακριὰ ἀπὸ τὶς Ἡράκλειες στήλες καὶ τὸν Ἰσημερινό, καταποντίζεται ὀριστικά. Αὐτὸ τὸ τέλος τοῦ Ὀδυσσεά εἶναι καθαρὸ δημιούργημα τοῦ Δάντη. Γνώριζε τὸν Ὅμηρο μόνον κομματιαστά· ὅμως, στὴν ἀρχὴ τῆς «Κόλασης», στὸ limbo, ὅπου τὸν ἔχει τοποθετήσει, σάν εἰδωλολάτρη, τὸν ὀνομάζει «poeta sonnano» — ἡγεμονικὸ ποιητὴ (A, 4, 48) ἢ, ὅπως λέει ὁ Βιργίλιος: «εἴμαστε, μ' αὐτὸν τὸν Ἕλληνα πού οἱ Μοῦσες δύζαν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, στὸν πρῶτο κύκλο τῆς τυφλῆς φυλακῆς» (B, 22, 101):

siam con quel Greco
che le Muse lattar piu ch' altro mai
nel primo cinghio del carcere cieco.¹⁷

Ὁ Δάντης δὲν ἤξερε τὴν ἀρχαία γλῶσσα μας. Ἦξερε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὅτι τοῦ ἔφερνε ἡ γνωστὴ στά χρόνια τοῦ λατινικῆ γραμματεία. Ὁ Ὀβίδιος, ὁ Κικέρων, ὁ Σενέκας, λ. χ. Ὅσο γιὰ τὸν Ὀδυσσεά, κι' αὐτός, σύμφωνα μὲ τὴ λατινικὴ παράδοση, εἶναι ὁ πανούργος συνεργὸς τῆς καταστροφῆς τῆς Τροίας, τῆς μάνας τῆς Ρώμης· εἶναι ὁ ἄνθρωπος τοῦ Δουρείου Ἴππου. Γι' αὐτὸ τὸν καίει ἡ φλόγα, μαζί μὲ τὸ Διομήδη, βαθιά στὴν «Κόλαση», στὴν ὄγδοη τάφο τοῦ ὄγδοου κύκλου, ἐκεῖ πού εἶδαμε τοὺς δόλιους συμβούλους. Τοῦ ἐξηγεῖ ὁ Βιργίλιος: «Καὶ μέσ' στὴ φλόγα τους βογγοῦν γιὰ τὴν παγίδα τοῦ Ἴππου, πού ἔκαμε τὴ θύρα, ὅτε βγήκε ὁ εὐγενὴς σπόρος τῶν Ρωμαίων» (A, 26, 58):

E dentro dalla lor fiamma si geme
l' aguato del caval che fe' la porta
ond' uscì de' Romani il gentil seme.

Ὁ Δάντης λοιπόν, δὲν αἰσθάνεται ἰδιαίτερη εὐμένεια γιὰ τὸν Ὀδυσσεά. Ὅμως τοῦτο εἶναι ἀξιοπρόσχετο· ἂν ἐξαίρεσουμε τοὺς μαλακοὺς ἢ τοὺς δειλοὺς, αὐτοὺς «πού ἔκαμαν ἀπὸ δειλία τὴ μεγάλη ἄρνηση» (A, 3, 60), «che fece per viltate il gran rifiuto», ὁ Δάντης δὲν ἐξευτελίζει ποτὲ τίς ψυχές πού μᾶς παρυσιάζει· τὰ πλάσματα τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νὰ τὰ στέλνει στὴν αἰώνια τιμωρία, ἀλλὰ δὲν τὰ ταπεινώνει.

Τὸ παραδομένο στὸν Δάντη πρόσωπο τοῦ Ὀδυσσεά πρέπει νὰ μὴν εἶχε σπουδαῖο ὀργανικὸ δεσμό μαζί του. Εἴταν ἕνα ὄνομα καὶ τὸ πολὺ-πολὺ ἕνα πλάσμα τῆς φαντασίας βγαλμένο ἀπὸ μίαν ἀτόμακρη καὶ θαμπὴ λογοτεχνία. Ἀλλὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ὀδυσσεά πού δημιούργησε ὁ ἴδιος, πρέπει νὰ εἶναι φτιαγμένο ἀπὸ πολλές, δυσδιάκριτες γιὰ μᾶς, ἐμπειρίες τῆς ζωῆς του. Ὁ Δάντης θέλει νὰ ρωτήσῃ τοὺς δύο ἥρωες τοῦ πολέμου τῆς Τροίας· ὁ Βιργίλιος — αὐτὸς συνήθως μιλά γιὰ λογαριασμό τοῦ Φλωρεντινοῦ μὲ τοὺς ἀρχαίους

— τόν ἐμποδίζει: «Ἄφησε» τοῦ λέει «νά τούς μιλήσω· μπορεῖ νά καταφρονέσουν τά λόγια σου, γιατί εἴταν Ἕλληνες» (Α, 26, 73). Ἀποκρίνεται μιά φωνή πού δέν ξέρεις ἂν εἶναι λαλιά ἀνθρώπου ἢ τῆς φωτιάς: «Ἡ πιό μεγάλη λόχη τῆς ἀρχαίας φλόγας ἄρχισε νά σαλεύει μουρμουρίζοντας σάν ἀνεμοδαρμένη. Ἐπειτα σειώντας πέρα-δῶθε τήν κορφή τῆς, λές κι' εἴταν ἡ γλώσσα πού μιλοῦσε, ἔβγαλε φωνή καί εἶπε: "Ὅταν ἀποχωρίστηκα τήν Κίρκη"...» (Α, 26, 85):

*Lo maggior corno della fiamma antica
comincio a crollarsi mormorando
pur come quella cui vento affatica.
Indi la cima qua e la menando
come fosse la lingua che parlasse
gitto voce di fuori e disse: «quando
mi diparti' da Circe...»*

Εἶναι ὁ Ὀδυσσεύς· συνεχίζει: Οὔτε ὁ γιός μου, οὔτε ὁ πατέρας μου, οὔτε ἡ Πηνελόπη, μπόρεσαν νά καταπονέσουν τόν πόθο πού μ' ἔκαιγε γιά νά γίνω ἔμπειρος τοῦ κόσμου, «del mondo esperto» (Α, 26, 98) — τῆς ἀνθρώπινης κακίας καί τῆς ἀρετῆς. Ἕνας τέτιος πόθος, θά παρατηρούσα, ὑπάρχει καί στήν ψυχή τοῦ Δάντη. Πάρα κάτω, στήν «Κόλαση», ὅταν ὁ Μωάμεθ τόν ρωτᾷ ποιός εἶναι, ὁ Βιργίλιος ἀποκρίνεται: Δέν εἶναι ἀκόμη νεκρός, ἐγώ ὁ νεκρός τόν ὀδηγῶ μέσα στήν «Κόλαση» «γιά νά τοῦ δώσω τέλεια ἐμπειρία», «per dar lui esperienza piena» (Α, 28, 48). Τούτη ἡ φράση δείχνει, αἰσθάνομαι, πώς ὁ λόγος «del mondo esperto» δέ χρησιμοποιεῖται μόνο καί μόνο σάν ἀλαφριά ἀπομίμηση ἑνός λατινικοῦ κειμένου.

Ὅπως κι' ἂν εἶναι, ὁ Ὀδυσσεύς μ' ἕνα καράβι καί μέ λίγους πιστούς συντρόφους ἀνοίγεται στόν Ὀκεανό. Γέρος καί κουρασμένος, ἐγκαρδιώνει τούς γέρους καί κουρασμένους συντρόφους του. Ἐδῶ δέν μπορῶ ν' ἀντισταθῶ στόν πειρασμό νά παραθέσω τούς τριάντα στίχους, μέ τούς ὁποίους τελειώνει ἡ ἀφήγηση τοῦ Ὀδυσσεύα καί τό 26ο κᾶντο τῆς «Κόλασης»:

«"Ἀδέρφια" εἶπα "πού μ' ἑκατό χιλιάδες κινδύνους φτάσατε στά πέρατα τῆς Δύσης. Σέ τούτη τήν τόσο μικρήν ἀγρύπνια τῶν αἰσθήσεων πού σᾶς ἀπομένουν, μή θελήστε ν' ἀρνηθεῖτε τή γνωριμιά τοῦ ἀκατοίκητου κόσμου πίσω ἀπό τόν ἥλιο.

» Συλλογιστεῖτε τή σπορά σας· δέν ἔχετε πλαστεῖ γιά νά ζητε σάν τά κτήνη, μά γιά ν' ἀκολουθεῖτε ἀρετή καί γνώση».

» Μέ αὐτά τά λίγα λόγια παρόξυνα τούς συντρόφους μου γιά τό ταξίδι, τόσο πού δύσκολα μπορούσα πιά νά τούς κρατήσω.

» Καί, γυρίζοντας τήν πρύμη στό πρῶι, μέ τά κουπιά μας δώσαμε φτερά στό τρελό πέταγμα, πάντα κερδίζοντας ἀπ' τό ζερβί πλευρό μας.

» Ὅλα τ' ἀστέρια κιόλας τοῦ ἄλλου πόλου βλέπαν τή νύχτα κι' ὁ δικός μας τόσο χαμηλός πού δέ φαίνονταν πιά στόν πελαγίσιο κάμπο.

» Πέντε φορές ἀναμμένο καί τόσες σθισμένο, τό

φῶς εἶχε περάσει κάτω ἀπ' τό φεγγάρι ἀπό τότε πού εἴχαμε μπεῖ στό ὕστατο πέρασμα.

» Ὅταν μᾶς φανερώθηκε ἕνα βουνό μουντό ἀπό τήν ἀπόσταση, τόσο ἀψηλό μοῦ φάνηκε πού δέν εἶδα ποτέ μου.

» Χαιρόμασταν, καί γρήγορα γυρίσαμε στό κλάμα 'τι ἀπ' τῆ νέας γῆς γεννήθη ἕνα μπουρίνι πού χτύπησε τό καράβι κατάπλωρα.

» Τρεῖς φορές τό στροβίλισε μ' ὅλα τά νερά· τήν τέταρτη σήκωσε τήν πρύμη καί πόντισε τήν πλήρη, ὅπως ἄρεσε σέ κάποιον ἄλλον, ὥς πού ἡ θάλασσα ἐκλείσει πάνωθ' ἐμας» (Α, 26, 112):

«O frati», dissi, «che per cento milia
perigli siete giunti all' occidente
a questa tanta picciola vigilia
de' vostri sensi, ch' e del rimanente
non vogliate negar l' esperienza,
di retro al sol, del mondo senza gente.
Considerate la vostra semenza:
fatti non foste a viver come bruti
ma per seguir virtute e conoscenza».
Li mei compagni fec' io sì acuti
con questa orazion picciola, al cammino,
che appena poscia gli avrei ritenuti;
e, volta nostra poppa nel mattino,
de' remi facemmo ale al folle volo,
sempre acquistando dal lato mancino.
Tutte le stelle gia dell' altro polo
vedea la notte, e il nostro tanto basso
que non surgeva fuor del marin suolo.
Cinque volte racesso, e tante casso
lo lume era di sotto dalla luna
poi ch' entrati eravam nell' alto passo,
quando n' apparve una montagna bruna
per la distanza, e parvemi alta tanto,
quanto veduta non n' aveva alcuna.
Noi ci allegrammo, e tosto torno in pianto;
che dalla nuova terra un turbo nacque,
e percosse del legno il primo canto.
Tre volte il fe' girar con tutte l' acque,
alla quarta levar la poppa in suso,
e la prora ire in giu com' altrui piacque,
in fin che il mar fu sopra noi richiuso.»

Τό ἀψηλό βουνό τῆς ἀνεμοζάλης δέν τ' ὀνομάζει ὁ Δάντης. Οἱ ἐρμηνευτές λένε πώς δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο παρά τό βουνό τοῦ «Πουργατόριου», πού, καθώς ξέρουμε, κατά τή γεωγραφία τῆς «Κωμωδίας», βρίσκεται στούς ἀντίποδες τῆς Ἱερουσαλήμ. Τοῦτο τό χωρίο εἶναι τό μακρύτερο πού ἀναφέρω, ἀλλά δίνει τουλάχιστο ἕνα δείγμα τῆς δαντικῆς γραφῆς. Δείχνει τήν οἰκονομία καί τή χρήση τῶν λέξεων· τή λειτουργία τους. Ἡ ἀκόμη, σέ ἥρεμο τόνο, τήν συναίσθηση τοῦ Δάντη ἀπέναντι στόν ἄνθρωπο, ὅπως ἡ ὁμιλία τοῦ Ὀδυσσεύα στούς συντρόφους του. Τήν συναίσθησή του ἀπέναντι στό στερῆμα τ' οὐρανοῦ, ὅπως οἱ στίχοι γιά τόν ἄλλο πόλο ἢ ἐκεῖνο τό ὄξιοπρόσεχτο: «τό φῶς εἰ-

χε περάσει κάτω από τό φεγγάρι». Διδάσκει καί του-
τος ὁ ἥρεμος τόνος. Ἀλλά ἡ συγκλονιστική εἰκόνα πού
μου δίνει κυρίως εἶναι ἡ ἀντιπαράσταση τοῦ βουνοῦ
τοῦ ἐξαγνισμού, τοῦ ἀπροσπέλαστου γιά τόν Ὀδυσ-
σέα, καί τό δούλιαγμα τοῦ καρδιοῦ, «ὅπως ἄρρεσε σέ
κάποιον ἄλλον», δηλαδή στό Θεό. Ὁ τελευταῖος στίχος
μου ἀφήνει, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο, τήν ἀνεξίτηλη
οὐλή τῆς ὀριστικῆς ἐξαφάνισης τοῦ ἀρχαίου κόσμου:
«... ἡ θάλασσα ἔκλεισε πάνωθ' ἡμᾶς»:

in fin che il mar fu sopra noi richiuso.

Τό δεύτερο χωρίο τοῦ Δάντη πού θέλω νά ση-
μειώσω εἶναι ἡ προσευχή στόν Ἀπόλλωνα. Ὁ Δάντης
ἔχει βγεῖ ἀπό τή δοκιμασία τῆς κόλασης, ἔχει ἀνέβει
τό βουνό τοῦ πουργατόριου, καί τώρα δρίσκεται στό
κατώφλι τοῦ Θεοῦ, στήν κατάσταση τῶν εὐλογημένων.
Αἰσθάνεται ὅτι δέν εἶναι εὐκολο νά ἐκφραστοῦν τέτιες
ἐμπειρίες. Ξέρεי πῶς πρόκειται νά πῇ τό ἀσύλληπτο,
κάτι πού δέν εἶπε κανείς πρὶν ἀπ' αὐτόν. Τό ὁμολο-
γεῖ καθαρά ἀπό τήν ἀρχή τοῦ τελευταίου τούτου Ἀ-
σματος: «Τό πέλαγος πού παίρνω, δέν ταξιδεύτηκε πο-
τέ: ἡ Ἀθηνᾶ φυσᾷ, καί μ' ὀδηγεῖ ὁ Ἀπόλλων, κι' οἱ
ἐννιά Μοῦσες, μου δείχνουν τήν Ἀρκτο» (Γ, 2, 7):

L' acqua ch' io prendo giammai non si
corse

Minerva spira, e conduce mi Apollo,
e nove Muse mi dimostran l' orse.

Ξέρει ὅτι ἀπ' ἐδῶ καί πέρα δύσκολα μπορεῖ νά τόν
παρακολουθήσει κανείς: «ᾧ ἐσεῖς πού εἰστε σέ μι-
κρούλα θάρκα [...]. Γυρίστε νά ξαναῖδεῖτε στίς ἀκρο-
γιαλιές σας [...] μὴν τύχει καί, χάνοντάς με, μέινετε
χαμένοι» (Γ, 2, 1):

O voi, che siete in picciolletta barca [...]
tornate a riveder li vostri liti: [...]

... che forse
perdendo me, rimarreste smarriti.

Ἔτσι συμβουλεύει τούς ἀναγνώστες του¹⁷α.
Καί, στό τελευταῖο κᾶντο τοῦ ἴδιου Ἀσματος, συμπε-
ραίνει: «ᾧ, πόσο λίγος εἶναι ὁ λόγος, πόσο ἀμυδρός
γιά τή σύλληψή μου!...» (Γ, 33, 121):

O quando e corto il dire, e come fioco
al mio concetto...

Ὁ Δάντης, λοιπόν, ἀναμετρᾷ τίς δυνάμεις του.
Αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά καλέσει τή θεϊκή βοήθεια.
Καί τό ἀδόκητο εἶναι, πού, αὐτός ὁ πιστός μαθητής
τοῦ Ἀγίου Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη, κάνει μιά προσευχή
ὄχι στόν Παντοκράτορα ἀλλά στόν Ἀπόλλωνα· αὐτόν
ὀνομάζει «πατέρα» (Γ, 1, 128). Λέει στόν Μουσηγέτη:
«ᾧ καλὴ Ἀπόλλων, γιά τόν ὕστατο μόχθο, κάνε με
τῆς ἀξίας σου σκευός, ὅπως τό ζητᾷς, γιά νά δώσεις
τήν ἀγαπημένη δάφνη. ᾧ ἐδῶ μου ἀρκοῦσε ἡ μιά κο-
ρυφή τοῦ Παρνασσού· ἀλλά τώρα μου χρειάζονται καί

οἱ δύο, γιά νᾶμπω στήν τελευταία παλαιστρά. Μπέ-
μές στό στήθος μου, καί φύσα τήν πνοή σου, ὅ-
πως σάν ἔσυρες ἀπ' τό θηκάρι τῶν μελῶν του τόν
Μαρσύα. ᾧ θεϊκή ἀρετή...» (Γ, 1, 13).

O buono Apollo, all' ultimo lavoro
fammi del tuo valor si fatto vaso
come dimandi a dar l' amato alloro.
Infino a qui l' un giogo di Parnaso
assai mi fu, ma or con ambo e due
m' e uopo entrar nell' aringo rimaso.
Entra nel petto mio, e spira tue
si come quando Marsia traesti
della vagina delle membra sue.
O divina vertu...

Μ' αὐτόν τόν τόνο μιλά στή «Δελφική Θεότητα»,
ὅπως τόν ὀνομάζει. Ἐδῶ στό κατώφλι τοῦ ἀνείπωτου,
ζητᾷ τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ τῆς Πυθίας. Καί, καθὼς
τόν ἀκούω, δέν μπορῶ — ἄς μοῦ συχωρεθῇ ἂν ἁμαρ-
ταίνω — νά βγάλω ἀπό τό νοῦ μου τήν κραυγή ἐκεί-
νῃ τῆς Κασσάντρας:

Ἀπόλλων, Ἀπόλλων...
(Αἰσχ. «Ἀγ.» 1073)

— παρακαλᾷ τό Θεό πού συναρπάζει τίς ψυχές πέρα
ἀπ' τὰ φράγματα τοῦ λογικοῦ. Πολλοί ξαφνίστηκαν.
Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι ὅτι, ἂν ὅλα του τὰ ὀρμέμψα
σπρώχνουν τόν Δάντη νά ἐκφράσει αὐτό τό ἀνείπωτο·
τόν σπρώχνουν ἀκόμη νά τό ἐκφράσει μέ τίς αἰσθή-
σεις καί τὰ συναισθήματα ἐνός ζωντανοῦ ἀνθρώπου.
Κι' αὐτή ἡ ἀπόσταση, ἀνάμεσα στό ἄνυλο καί τήν
ὕλη τῆς αἰσθητικῆς, δημιουργεῖ μιά τέτλια ἔνταση, πού
θά ἔλεγα ὅτι σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἔνταση ὀφείλεται
τούτη ἡ ὑψηλότετη ποίηση, τούτη ἡ ἀνάσταση ἐκ νε-
κρῶν. Ἔτσι, ὅταν συλλογίζομαι τό δρόμο πού διάνυ-
σε ἀπό «τό σκοτεινὸ δάσος» (Α, 1, 2) ὡς ἐδῶ, δέν πο-
λυπαραξενεύομαι πῶς τούτη ἡ προσευχή στό Θεό τῶν
Δελφῶν παραμέρισε τίς ἄλλες προσευχές.

Μπορεῖ νά μοῦ πουν ὅτι μιλῶ σάν εἰδωλολάτρη.
Ὅμως δέ θά δυσκολευόμουν νά προσθέσω ὅτι δρίσκω
τήν ποίηση τοῦ Δάντη τόσο δυνατὴ πού μοῦ φαίνε-
ται ὅτι ὑπερβαίνει τούς κανόνες πού δημιούργησαν
ἐποχές καί τόποι. Πῶς ὅταν ὅλα αὐτὰ εἰπωθοῦν καί
ἐξαντληθοῦν, οἱ μεγάλες ψυχές πρέπει νά συμπάσχουν
καί νά ἀγγίζονται στά βάθη ἢ στίς κορυφές τους μέ
κάποιο τρόπο· πῶς ὁ τραγικός πού ἔπλασε τόν «Οἰ-
δίποδα Τύραννο» καί τόν «Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ», δη-
μιούργησε καταστάσεις κόλασης καί ἐξαγνισμού πολὺ
πιό κοντὰ στήν αἰσθητικὴ τοῦ Φλωρεντινοῦ παρά σέ
πολλοὺς συγχρόνους μου. Κι' ἄς τοποθετοῦσε τόν Σο-
φοκλῆ — ὁ πιστός τοῦ θωμισμοῦ — στήν αὐλόθυρα
τῆς κόλασης.

Ἔρχομαι τώρα στό τρίτο καί τό τελευταῖο χω-
ρίο. Βρίσκεται στό τέλος τοῦ «Παραδείσου» καί τῆς
«Θείας Κωμωδίας»· εἶναι, ἐννοῶ ποιητικά, τό βαρύ-

τερο απ' όσα έχω μνημονέψει ως τώρα. Γι' αυτό μπορώ, νομίζω, νά είμαι σύντομος. Τέτια πράγματα, είτε είναι ώριμος κανείς νά τά νιώσει, είτε δέν έξηγούνται. 'Ο Δάντης θρίσκει στόν "Εμπυρο ούρανό" άντικρίζει τή Θεία Χάρη καί τό αιώνιο φώς. Στά βάθη βλέπει τό περιάλητο όραμα: «Μέσα στά βάθη του είδα μαζεμένα μέ τήν αγάπη δεμένα σ' ένα τόμο τά σκόρπια φύλλα όλόκληρου του κόσμου...» (Γ, 33, 85):

*Nel suo profondo vidi che s' interna
legato con amore in un volume
cio che per l' universo si squaderna...*

Τό όραμα χάθηκε σέ μιά στιγμή· ή άμεση, ή παρούσα έντύπωση, χάθηκε. 'Απόμεινε τό λίγο πού μόρεσε νά έκφράσει ό ποιητής σ' αυτούς τούς στίχους καί στούς επόμενους· μόνο μιά «άμυδρή» ανθρώπινη έκφραση, γιατί όπως λέει: «Μιά στιγμή μόνο μου είναι πιά βαθύς λήθαργος απ' όσον (σώριασαν) είκοσιπέντε αιώνες στό ταξίδι πού έκαμε τόν Ποσειδώνα νά θαυμάζει τόν ίσκιο τής 'Αργώς» (Γ, 33, 94):

*Un punto solo m' e maggior letargo
che venticinque secoli alla impresa
che fe' Nettuno ammirar l' ombra d' Argo*

'Η «'Αργώ» είταν τό πρώτο καράβι πού έφτιαξε χέρι άνθρωπου. 'Ο Ποσειδώνας, από τό βάθος του πελάγου, κοιτάζοντας τό ίσκιό πέρασμα τής καρένας τής, ξαφνίστηκε καί θαύμασε, είκοσιπέντε αιώνες πρίν από τόν καιρό τής «Κωμωδίας»¹⁸. 'Η παρομοίωση τής άκαριαίας λησμονιάς πού διαδέχεται ένα τέτιο οίκουμενικό όραμα, μέ τό πέρασμα τής «'Αργώς», έχει τέτιες διαστάσεις καί τέτιες διαστολές πού μου φαίνεται μιά κορυφή τής ποιήσης. Δέ θέλω νά προσθέσω τίποτε άλλο.

Καθώς μνημόνευα αυτούς τούς αρχαίους Θεούς, ή τόν 'Οδυσσέα, θυμήθηκα πόσες φορές, διαβάζοντας 'Αλεξανδρινούς ή Λατίνους ποιητές, ανάλογες μνείες τής αρχαίας λατρείας πού δίνουν τήν αίσθηση του συμβατικού. 'Ο Δάντης, ό,τι ύλικό καί νά πάρει στά χέρια του, αρχαίο ή σύγχρονο, δέν είναι ποτέ συμβατικός¹⁹. Τέτια είναι ή χρήση τής όρμής του.

Σ' ΑΥΤΟ τό τελευταίο κάντο του "Παραδείσου" ό Δάντης φτάνει στην πλήρωση τής ένότητας πού γύρεψε σ' όλη του τή ζωή. «'Ο μεγαλοφυής θέλει νά είναι ένας» έγραφε ό Baudelaire²⁰. Δέν είναι κατηγορία νά πεί κανείς ό,τι, από τά παιδικά του χρόνια, τούτο τό ένα αποζητά ό Δάντης, σχεδόν μονότονα. "Αν τό συλλογιστούμε από τίς ρίζες, ένα μονάχα ποίημα έγραψε· τήν «Κωμωδία». Τά άλλα έργα του είναι σάν παραπόταμοι πρós αυτό. 'Η Βεατρίκη, αυτό τό στέλεχος γύρω στό όποίο ήρθαν νά κρυσταλλωθούν οι άπειρες αίσθήσεις καί τά πάθη πού μόρεσε νά χω-

ρέσει ή ψυχή του, μάς τό δείχνει μ' έναν άλλο τρόπο. Τήν άντίκρουσε πρώτη φορά σέ ήλικία έννιά χρονώ²¹. Τότε δέχτηκε τό κεραύνωμα πού τόν φώτισε στη ζωή του όλόκληρη. Κι' ές μήν πούμε πώς είταν πολύ νωρίς. 'Η γνώση τής ζωής μάς διδάσκει τό αντίθετο. Μάλλον είταν άργά²² γιά μιά τέτοια αισθησιακή έμπειρία. Καί ή δική μου πείρα τών ανθρώπων τή δείχνει πιά πρώιμη μιάν ανάλογη «μέταρση»²³. 'Ελπίζω νά μήν τό βλέπετε αυτό σάν έναν άπαλό, ή γλοιώδη, συναισθηματισμό. 'Ο Δάντης έχει μιά τρομακτική εύαισθησία, είναι ένα σκευος αγάπης όλωσδιόλου άσυνήθιστο· αλλά είναι συνάμα σκληρός καί κοφτερός. 'Ετσι τόν δείχνει ή ποίησή του. Καί ή ζωή του, θά έλεγα. Πάνω στό έπιχείρημα ενός άνόητου συζητητή, γράφει στό «Convivio»²⁴: «Θά είχες όρεξη ν' άποκριθείς σέ τόση κτηνωδία, όχι μέ τά λόγια αλλά μέ τό μαχαίρι», «ma col coltello a tanta bestialita».

Όπως δέν είναι του συρμού καί τό γερό γράψιμο, δέν είναι θέμα του συρμού καί ό παράδεισος, έννοώ τής ψυχής, όχι τής θεολογίας. 'Ο ποιητής W. B. Yeats, πάνω στην εικονογράφηση τής «Κωμωδίας» από τόν Blake, έγραφε, στό τέλος του περασμένου αιώνα, γιά τήν «γαλήνη» καί τή «συναρπαστική κενότητα» του "Παραδείσου"²⁵. Από τότε δέν καλύτερεψαν τά πράγματα καί ή διανόηση, στη «σημερινή αγωνιώδη εποχή», όπως τήν ονομάζουμε, μοιάζει νά ξεοδέει όλο της τόν άθλητισμό στά σατανικά βάσανα καί στην άμαρτία. "Ετσι, γιά τούς πολλούς πού διαβάζουν Δάντη, ή "Κόλαση" είναι ή πιά λαοφιλής· τό "Πουργατόριο" λιγότερο· καί όσο γιά τόν "Παράδεισο", τόν βλέπουν σάν ένα γηροκομείο τής μακαριότητας ή μιά βαρετή 'Ακαδημία. "Ομως χωρίς παράδεισο, κόλαση δέν ύπάρχει. "Η, γιά νά έκφραστώ μέ πιά συγχρονισμένη όρολογία: άν είναι αλήθεια ό,τι «ή κόλαση είναι οι άλλοι»²⁶ όπως έγραφε ένας δόκτωρ τής ώρας μας, τότε είναι τό ίδιο αλήθεια πώς καί ό παράδεισος είναι οι άλλοι. Καί οι άλλοι είναι καί έμείς· άφού έμείς τούς νιώθουμε, τούς υπομένουμε ή τούς μαχόμαστε, όχι σά νά είμαστεν απόμακρα «κτηνη», γιά νά δανειστώ τή λέξη του δαντικού 'Οδυσσέα, αλλά σάν άνθρωποι. Παράδεισος καί κόλαση δέ χωρίζονται, πιστεύω, κι' άν μπορούμε, ές μήν κάνουμε σπαράγματα μέ τήν ψυχή του ανθρώπου. "Όσο γιά μένα τό 33ο κάντο του "Παραδείσου" είναι ή πραγματική κορυφή τής «Κωμωδίας».

Νά μιλήσω ακόμη απλούστερα: «Δέν είμαστε άνθρωποι μόνο γιά νά πονούμε». Κι' άν αυτό δέ σημαίνει τίποτε, θά ήθελα νά θυμίσω πώς ό Baudelaire πού έζησε ώστόσο σέ χρόνια κάμποσο κολασμένα, όπως μάς λένε τά ποιήματά του, δέν είταν στερημένος από τό συναίσθημα του παραδείσου:

*Comme vous êtes loin, paradis parfumé
où sous un clair azur tout n' est qu' amour
et joie
où tout ce que l' on aime est digne d' être
aimé!
Où dans la volupté pure le cœur se noie!*²⁷

Μνημονεύω σκόπιμα αυτούς τούς στίχους, ἄν καθόλου μπορούμε νά τούς ἀκούσουμε μέ τήν ἀκρίβεια πού μᾶς δίδαξε ὁ Δάντης.

Παράδεισος δέν εἶναι ἡ κατάσταση μιᾶς καλῶς στρωτῆς εὐτυχίας· εἶναι κάτι πάρα πολύ διαφορετικό: ἡ χ α ρ á, στή μέγιστη ἔντασή της. Καί τούτο, πάλι δέν ἐξηγεῖται.

Ὁ ἀξιαγάπητος Charles Peguy, νευριασμένος κάποτε ἀπό κριτικούς πού φλυαρούσαν γιά τόν Δάντη, χτύπησε τό χέρι στό τραπέζι καί εἶπε: «Ὁ Δάντης ... ὁ δικός τους Δάντης ... εἶναι ἕνας τουρίστας»²⁸. Πολύ τό ἐλπίζω νά μήν ἔδωσα τήν ἴδια ἐντύπωση ἢ, ἀκόμη χειρότερα, τήν ἐντύπωση πῶς ἔκαμα τόν τουρίστα τῆς «Κωμωδίας». Τό μόνο πού προσπάθησα νά κάμω εἴταν νά μεταδώσω λίγο ἀπό τήν πείρα πού κέρδισα, ζώντας κοντά στόν Δάντη ἐδῶ καί τριάντα χρόνια· ἀλλά καί τώρα τελευταῖα ἀκόμη μοῦ φάνηκε πῶς τόν διάβαζα γιά πρώτη φορά.

Ἄφησα πολλά. Δέ μίλησα γιά τό δεσμό τοῦ Δάντη μέ τή γλώσσα του. Τό θέμα καίρια μᾶς ἐνδιαφέρει, στή θλιθερή γλωσσική κατάσταση πού βρισκόμαστε ἀκόμη.

Συλλογίζομαι συχνά μιᾶ παρατήρηση πάνω στό Σχίσμα τῶν Ἑκκλησιῶν, λέει: «Καί ἡ γλώσσα ἔπαιξε τό μέρος της στή διαφορά. Ἡ ἐλληνική εἶναι προικισμένη μέ λεπτήν οξύτητα καί εὐλυγισία καί εἶναι ἀξιοθαύμαστα κατάλληλη νά ἐκφράσει κάθε ἀπόχρωση τῆς ἀφηρημένης σκέψης, ἐνῶ ἡ λατινική εἶναι κατά πόλ πύ σκληρή καί ἀλύγιστη...»²⁹. Τοῦτο μέ παρακίνησε νά σκεφτῶ τά μεσαιωνικά ἐλληνικά πού εἶναι πύ κοντά στόν Διγενή ἢ ἀπ' ὅ,τι εἶναι τά μεσαιωνικά λατινικά στό ἰταλικό vulgare. Αὐτά τά λατινικά πού λογάρισαν ἀσφαλῶς γιά τόν Δάντη, ἀφού τά ζοῦσε καί τά ἔγραφε ὅπως τό δείχνει ὁ βίος καί τό ἔργο του. Κι' ἀναμέτρησα, ἀπό μίαν ἄλλη πλευρά, τή ζημιᾶ πού ἔκαμε στόν ἐλληνισμό ἡ καταστροφή τῆς Αὐτοκρατορίας. Γιατί σταμάτησε μιᾶ φυσιολογική λειτουργία· θέλω νά πῶ σταμάτησε τήν ὁμαλή ἀλληλοεπίδραση τῆς γλώσσας τῶν λογίων καί τῆς λαϊκῆς ἐκφρασης πού θά ὀδηγοῦσε σ' ἕνα συγκερασμό πλουτισμένον ἀπό τίς ἀρετές τῆς καθεμιᾶς. Ἀντίθετα, ἡ καταστροφή ἐκείνη, πλάτυνε τό χάσμα ἀνάμεσα στούς δύο γλωσσικούς κόσμους καί τούς μόνωσε. Μ' αὐτή τήν ἔννοια, ἐμπόδισε νά γίνει, καί στή γλωσσική ἐκφραση, κάτι σάν αὐτό πού πραγματοποιήθηκε στή ζωγραφική τόν καιρό τῆς ἐκπληκτικῆς Ἀναγέννησης τῶν Παλαιολόγων: τήν ὁμορφῇ συγχώνεψη τῆς λαϊκῆς καί τῆς λόγιας παράδοσης³⁰. Ἐτσι φτάσαμε στίς μοιραῖες γλωσσικές βιαιοπραγίες πού εἶδαμε ἀργότερα στό ἐλεύθερο κρατίδιό μας. Δέ θά παραπονιόμουν ἄν ἔνιωθα καθόλου πῶς βάλαμε γνώση.

Ἄς μοῦ συγχωρεθῇ ἡ σύντομη τούτη παρέκβαση. Λέμε συχνά, μέ τήν ἀνακρίβεια τῆς νωχέλεια: «Ὁ Δάντης ἔφτιαξε τήν ἰταλική γλώσσα» ἄς περιμένουμε κι' ἐμεῖς ἕναν Ἑλληνα Δάντη γιά νά φτιάξει τή δική μας.

Ὁ Δάντης δέν ἔφτιαξε κάτι ἐκ - τοῦ - μηδενός. Γράφει στό «Comnínio»³¹: «Ἀφού ἔτσι τό εὐχαριστήθηκαν οἱ πολῖτες τῆς πύ ὁμορφῆς καί τῆς πύ φημισμένης θυγατέρας τῆς Ρώμης, τῆς Φλωρεντίας, νά μέ διώξουν ἀπό τή γλυκύτατη ἀγκάλῃ της [...], περιπλανήθηκα ὡσάν ζητιάνος σ' ὅλα σχεδόν τά μέρη, ὅπου ἀπλώνεται τούτη ἡ γλώσσα...». Τούτη λοιπόν ἡ ἰταλική γλώσσα εἶχε φουντώσει καί μιλιούνταν πλατιά τά χρόνια τοῦ Δάντη καί εἶναι, φαντάζομαι, ζήτημα ἄν δέν εἴταν αὐτή πού γύρευε, μ' ὅλο τό σφρίγος τῆς νιότης, τόν ποιητή της, καί τόν συνεπῆρε· ἄν δέν τήν ἄδραξε, ὅπως ὁ Θεός τόν Μωυσή, καθώς μόν ἔλεγε μιᾶ μέρα ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος. Κι' ἔτσι συνεπαρμένος ὁ Δάντης, δίδαξε τήν κοινή γλώσσα στήν Ἰταλία. Ἀφού τήν ἀνύψωσε, τήν ἀνέπτυξε, τήν ὅζυνε, καί τῆς ἔδωσε τήν ἀκρίβεια, χάρισε στήν Ἰταλία μιᾶ φωνή. Καί μ' αὐτή τή φωνή τήν πρώτη ἐνότητά της.

Οὔτε μίλησα γιά τή θεολογία τοῦ Δάντη, ἢ γιά τή σχολαστική φιλοσοφία τοῦ μεσαίωνα, ἢ γιά τίς γνώσεις καί τίς περιστάσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Καί τή Βεατρίκη περιορίστηκα νά τήν ἀναφέρω μόνο σά μιᾶ Φλωρεντίνη παιδούλα, χωρίς ν' ἀσχοληθῶ μέ τίς μεταμορφώσεις της ἀπό τίς πρώτες αἰσθησιακές ἐντυπώσεις πού ἔδωσε στόν ποιητή, ὡς τή μετουσίωσή της μέσα στήν ψυχή του, ὕστερα ἀπό τό θάνατό της, καί τήν ἐξιδανίκευσή της ὡς τή λατρεία τῆς Παναγίας· ὡς πού νά γίνει σύμβολο τῆς Ἑκκλησίας ἢ τῆς θεολογίας, καθώς λένε. Οὔτε καί δοκίμασα νά ἐρμηνεύσω αὐτές τίς μεταβολές μέ πύ εὐκολονόητες σήμερα φροῦδικές ἀναλύσεις. Ὅλα αὐτά χρειάζονται, ἄν ξέρει κανεῖς νά τά μεταχειριστεῖ. Χρειάζεται πύ πάντων νά νιώσουμε τή δαντική χρήση τῆς ἀλληγορίας. Ἐπειτα, ὑπάρχουν στίχοι πού εἶναι γεμάτοι μέ τόσες ἀναφορές καί ὑπονοούμενα, ὥστε νά γίνονται, χωρίς κάποια γνώση, ἀκατάληπτοι ἢ παραπλανητικοί. Ἀξίζει τόν κόπο τούτη ἡ προσπάθεια, ἄν καθόλου ἀγαποῦμε τήν ποίηση κι' ἔχουμε τή διάθεση νά κάνουμε θυσίες γι' αὐτήν. Ὁ Δάντης μᾶς διδάσκει ἀκόμη ὅτι, γιά τόν ποιητή, δέν ὑπάρχουν ὠραῖα καί ἄσκημα θέματα· πῶς ὅλα τά θέματα εἶναι ποιητικά, ἄν ἔχουμε ζήσει τήν π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ τ ὴ τους.

Τώρα, γιά νά τελειώσω, θά ξαναθύμιζα, ἄν χρειάζεται, πῶς ὁ ποιητής πού παρουσιάζει μιᾶ τόσο πλούσια κλίμακα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ζητᾶ, π ρ ὀ π ἄ ν τ ω ν νά πᾶμε κοντά του κοιτάζοντας κατάματα, χωρίς συγκατάβαση καί χωρίς συναισθηματισμούς, τήν πείρα τῆς ζωῆς μας ὁλόκληρη: πείρα ἀπό νεκρούς καί ζωντανούς· ἀπό χαρές, ἀπό λύπες κι' ἀπό καημούς· ἀπό μίση, ἀηδιασμούς καί τρόμους. Μέ τόν ἀναλογισμό τῶν δραμάτων μας, ἔστω καί τῶν μικρῶν, ἀφού, καθώς εἴπαν, δέν εἶναι τώρα δυνατό νά ἔχουμε μεγάλᾳ³². Μέ τίς ἀστραπές πού μᾶς χτύπησαν μιᾶ στιγμή, ἀπό ἀσήμαντα πράγματα ἴσως, κι' ὅμως ξαναγυρίζουν ἀνεξήγητα καί φωτίζουν ὁλόκληρη τή ζωή μας: μιᾶ φωτιά σέ μίαν αὐγινή πλαγιά· ἡ ρυτίδα στό πρόσωπο ἐνός ζητιάνου, πέντε στάλες πάνω σ' ἕνα ἀγαπημένο σῶμα· ὁ ξαφνικός συγκλονισμός τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς. Μέ τήν κόλαση καί τόν παράδεισο πού μᾶς δόθηκε νά ζή-

σουμε μᾶς ζητᾶ νά πλησιάσουμε «τό ἱερό ποίημα, ὅ-
που ἔθεσαν τό χέρι τους καί οὐρανός καί γῆ» (Γ,25,1):

il poema sacro
al quale ha posto mano e cielo e terra.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παραπομπές στήν «Κωμωδία»: ὁ πρῶτος (ἐλ-
ληνικός) ἀριθμός παραπέμπει στό ᾠσμα (Cantica),
ὁ δεύτερος στό Κάντο καί ὁ τρίτος στόν μόνο ἢ τόν
πρῶτο στίχο τῆς σχετικῆς περικοπῆς. Χρησιμοποιῶ
παντοῦ τήν ἔκδοση «The Temple Classics», J. M.
Dent, Λονδίνο.

2. I, VIII.

3. «Γιά νά καταλάβει κανεῖς τόν Δάντη πρέπει
νά εἶναι Ἱταλός καί μάλιστα Φλωρεντίνος»: Giovanni
Papini (στόν Louis Gillet, «Dante», σελ. 10, americ.
edit., Ρίο Ἰανέιρο 1941). Τούτη ἡ ἄποψη μοιάζει
νά ἔχει κάποια παράδοση στήν Ἱταλία, ἂν συλλογιστεῖ
κανεῖς τή μνεῖα τοῦ Γκαίτε (6' Ταξίδι στή Ρώμη
1787 - 1788): «Ένας νέος ἀπό καλή οἰκογένεια καί
μέ πραγματικό ἐνδιαφέρον γιά τόν ἐξοχο ἐκείνον ἄν-
θρωπο [τόν Δάντη], δέν καταδέχτηκε τήν ἐπιδοκιμασία
μου καί τήν ἔγκρισή μου, ὑποστηρίζοντας ὁλωσδιόλου
ἀπερίστροφα πῶς κάθε ξένος πρέπει νά παραιτηθεῖ
ἀπό τήν κατανόηση ἐνός πνεύματος τόσο ἐξαιρετικοῦ
πού μήτε οἱ ἴδιοι οἱ Ἱταλοί μποροῦν νά τό παρακο-
λουθήσουν σέ ὅλα».

4. Στή Γαλλία, θά μπορούσα νά ἀναφέρω σχετικά
τήν «ᾠδή γιά τήν ἐξακοσιοστή ἐπέτειο τοῦ θανάτου
τοῦ Δάντη» τοῦ Παύλου Κλωντέλ (Feuilles de Saints,
Παρίσι, N.R.F.). Εἶναι ἀπό τά πιό πληκτικά ποιήματα
πού ἔτυχε νά διαβάσω.

5. «Πολ. Μοναξ.», Ἀπαντα, τ. 5, σ. 471.

6. Δές πλεονέκτηρη ἀνάπτυξη τοῦ θέματος στίς
«Δοκιμές» μου, β' ἔκδ., σ. 308. Ὁ Καβάφης στά νιά-
τα του (33 χρονῶ) ἔγραψε μιά μελέτη μέ τόν τίτλο «Τό
τέλος τοῦ Ὀδυσσεύς», ὅπου παραλληλίζει τόν Ὀδυσ-
σεά τοῦ 26ου κάντο τῆς «Κόλασης» μέ τό σχετικό δι-
κτωριανό ποίημα τοῦ Tennyson. (Εἶδα φωτοτυπία τοῦ
χειρογράφου τῆς χάρη σέ φιλική χειρονομία τοῦ Γιώρ-
γου Σαββίδη). Τό σημεῖο πού μ' ἐνδιέφερε περισσό-
τερο εἶταν ἡ χαρακτηριστική μνεῖα ἀπό τόν Καβάφη
τῆς παρατήρησης τοῦ Rivarol (1753 - 1801): «ὁ στί-
χος τοῦ Δάντου se tient debout par la seule force
du substantif et du verbe». Γενικά ἡ μελέτη αὐτή
μου ὑπογραμμίζει πῶς ὁ Καβάφης, μολοντί δίνει ἐδῶ
τά πρωτεῖα στόν Ἱταλό ποιητή, δέν ἀπασχολεῖται ἰδι-
αίτερα μέ τίς μετά θάνατο καταστάσεις τῶν ψυχῶν.
Εἶταν, συντομογραφικά, «ἀλεξανδρινός», δέν εἶταν
«δαντικός». Γι' αὐτό καί δέν μπόρεσε νά καταλάβει τό
«gran rifiuto» — ἐννοῶ τοῦ Δάντη.

7. Σολωμοῦ, Ἀπαντα, ἔκδ. Α. Πολίτη, τό-
μος Β', σ. 65 ἐπ., «Ἰκαρος» 1955. Τά ὑπογραμμι-
σμένα μετάφραση ἀπό τά ἱταλικά.

8. Ὁ Σικελικός Ἑσπερινός μνημονεύεται στήν

«Κωμωδία» (Γ, 8, 73, 75). Γιά τό ἄλλο χωρίο (Α,
19, 98), «e guarda ben la mal tolta moneta»,
δέν εἶναι διόλου βέβαιον ἂν ὁ Δάντης εἶχε κατά νοῦ τό
σικελικό θρύλο γιά τόν Giovanni di Procida καί τή
δωροδοκία τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου. Δές σχετικά
Sir Steven Runciman, «The Sicilian Vespers»,
Cambridge 1958, κεφ. XVII. Δές ἐξ ἄλλου: Α. Α. Va-
siliev, «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας», γαλ-
λική μετάφραση, 1932, τόμος II, 275.

9. Κώστα Πασαγιάννη, «Μανιάτικα μοιρολόγια
καί τραγούδια», Ἀθήνα 1923.

10. Τό ποίημα θρίσκεται στόν André Berry, «Flo-
rilège des troubadours», Παρίσι 1930, σελ. 190.
Οἱ προβηγκιανοί στίχοι τοῦ Δάντη θαυμάστηκαν ἀπό
πολλούς καί χάρισαν, στήν Ἱταλία τοῦ 16ου αἰ. καί
πέρα, μεγάλη φήμη στόν Arnaut. Δέν ξέρω τά προ-
βηγκιανά, καί γι' αὐτό εἶναι σωστό νά ἀναφέρω τήν
ἀκόλουθη ἐκτίμηση τοῦ Berry: «Ὁ Δάντης ὑψώνει τόν
Arnaut Daniel στήν πρώτη γραμμὴ τῶν Τρουβαδού-
ρων, δάξοντας στό στόμα του ὀχτώ ἀπό τούς χειρό-
τερος προβηγκιανικούς στίχους πού γράφτηκαν πο-
τέ» (στό ἴδιο, σελ. 186).

11. Erich Auerbach (1892 - 1957), «Mimesis»,
Νέα Ὑόρκη, Doubleday 1957.

12. Ἐχω μεγάλο σεβασμό γιά τόν Ἅγιο Θωμᾶ
καί λυποῦμαι ἰδιαίτερα πού δέ δρέθηκε ἄνθρωπος, ἀνά-
μεσα στούς σοφούς μας, νά δημοσιέψει τήν παλιά ἐλ-
ληνική μετάφραση, ἀπό τόν Θεσσαλονικέα Δημήτρη Κυ-
δῶνη, τῆς περιώνυμης «Summa», πού μένει ἀκόμη, ἀπό
τόν καιρό τῶν Παλαιολόγων, χειρόγραφη (δές πρόχει-
ρα Α. Α. Vasiliev, ὁ. ἀ., τ. II, σ. 400).

13. St. John Perse, «Pour Dante», Παρίσι, N.
R.F. 1965.

14. Ἡ «Κωμωδία» διαιρεῖται σέ Cantica (τὴν
«Κόλαση», τό «Πουργατόριο», τὸν «Παράδεισο») καί
ἡ κάθε Cantica διαιρεῖται σέ canto. Τά canto τά λέω
κάντο (ἄκλιτο). Ἡ λέξη ἔχει πιὰ περάσει στή γλώσσα
μας. Ὅσο γιά τήν Cantica μού εἶναι δύσκολο νά ἀπο-
φασίσω γιά τήν ἀντίστοιχη ἐλληνική λέξη. Θά χρειά-
ζονταν, νομίζω, μία αὐθαίρετη πράξη πού δέ θέλω
νά κάμω τώρα. Στήν ἀρχή σκέφτηκα τή λέξη «ραψω-
δία» μέ τήν ἔννοια τοῦ Πινδάρου (ραπτά ἔπη)· συνάν-
τησα ψυχολογικές ἀντιδράσεις. Ἔτσι χρησιμοποιοῦ
προσωρινά τή λέξη «ᾠσμα» κατὰ τήν παράδοση τῶν Ο'.
Δέ μέ ἱκανοποιεῖ καί αὕτη, ἀλλά ἔχει τουλάχιστο τό
πλεονέκτημα νά εἶναι μιά λέξη πού, μέ ἄλλη ἔννοια,
παίει νά σῇσει ἀπό τή γλώσσα μας.

15. T. S. Eliot, «Dante», στά «Selected Es-
says» (1917 - 1932), Λονδίνο, Faber 1932.

16. Στό ἴδιο.

17. Ἄν παραδεχτοῦμε ὀριστικά μιά γραφή τοῦ
κειμένου τῆς «Κωμωδίας», ὁ Δάντης ὀνομάζει ἀκόμα
τόν Ὅμηρο «... signor dell' altissimo canto, πού πά-
νω ἀπ' τούς ἄλλους σάν ἀητός φτερουγίζει». Δέν εἶμαι
ἀρμόδιος γιά τοῦτο τό φιλολογικό θέμα, ἂν δηλαδή ὁ
στίχος Α, 4, 95 πρέπει νά διαβαστεῖ: «dì quei...» ἢ
«dì quel...», ὁπότε ἀποδίδεται στόν Ὅμηρο.

17α. Δές καί Γ, 23, 64 - 70.

18. Δείγμα σχολίου πού αποφεύγω νά αναφέρω: 'Από τήν 'Αργοναυτική 'Εκστρατεία' ὡς τό 1300 μ.Χ. (χρόνο τοῦ ὁράματος τῆς «Κωμωδίας») πέρασαν εἰκοσιπέντε αἰῶνες ἤτοι: 'Από τήν 'Αργοναυτική 'Εκστρατεία ὡς τήν καταστροφή τῆς Τροίας 79 ἢ 42 χρόνια, ἀπό τούτη ὡς τήν ἴδρυση τῆς Ρώμης 431 χρόνια, ἀπό τήν ἴδρυση τῆς Ρώμης ὡς τό Χριστό 750 χρόνια, ἀπό τό Χριστό ὡς τό ὄραμα τῆς «Κωμωδίας» 1300 χρόνια. 'Εν ὅλῳ 2.560 ἢ 2.523 χρόνια.

19. Κι' ἄς παίρνουν κάποτε οἱ ἀρχαῖοι τοῦ μῖαν ὄψη μεσαιωνική. Λ.χ. στό δεύτερο κύκλο τῆς "Κόλασης" ὁ Μίνως παρουσιάζεται σάν ἕνα τρομερό τέρας πού ζώνεται τήν οὐρά του (Α, 5, 3-12). Θυμόμαστε τό ἥρεμο μεγαλεῖο τοῦ Μίνωα στό στίχο τοῦ 'Ομήρου πού μνημονεύει ὁ Πλάτων («Γοργίας», 526D): «χρυσέον σκήπτρον ἔχοντα, θεμιστεύοντα νέκυσιν» — εἶναι πρό-τωπο ἄλλου κόσμου. 'Εξ ἄλλου θά παρατηροῦσα, λ.χ., πόσο πιά περιορισμένο ἀντίλαλο ἔχει ἡ εἰκόνα τοῦ Κά-ρουλλου (LXIV, 1-18) μέ τίς Νηρηίδες πού θαυμάζουν τήν 'Αργώ: «aequoreae monstrum Nereides admiran-tes» («οἱ πελαγήσιες Νηρηίδες θαυμάζοντας τό θαῦμα»).

20. Baudelaire, «Oeuvres Complètes», Παρίσι, Louis Conard: «Oeuvres Posthumes», τ. II, σ. 113.

21. «Vita nuova», παρ. 11.

22. T. S. Eliot, στό ἴδιο.

23. «Μέταρση» τήν προτιμῶ γιά τόν τεχνικό

ὄρο «sublimation» ἀπό τή «μεταρσίωση» πού χρησι-μοποιοῦν, καθὼς μοῦ λένε, στήν ἐπιστήμη καί πού ἐκ-φράζει καί ἄλλες ἐννοίες.

24. 4, κεφ. 14.

25. Τόν Yeats τόν ἀγαπῶ πάντα προσέχω τήν αἴσθησή του καί γιά νά εἶμαι ὁλωσδιάλου ἀντικειμε-νικός, παραθέτω τήν περικοπή ἀπό τήν ὁποία παίρνω τοῦτο τό χαρακτηρισμό: «It was a profound under-stand of all creatures and things, a profound sympathy with passionate and lost souls, made possible in their extreme intensity by his revolt against corporeal law, and corporeal reason which made Blake the one perfectly fit illustrator for the "Inferno" and the "Purgatorio"; In the serene and rapturous emptiness of Dante's paradise he would find no symbols but a few abstract emblems, and he had no love for the abstract...» («Essays and Introductions», Λονδίνο, Macmillan 1961, σ. 144).

26. J. P. Sartre, «Huis clos», σκηνή πέμπτη.

27. «Fleurs du mal», "Moesta et errabunda".

28. André Gide, «Journal II», Παρίσι, Pleiade.

29. Sir Steven Runciman, «The Eastern Schism», 'Οξφόρδη, 1955.

30. Περισσότερα στό: «Τρεῖς μέρες στά μονα-στήρια τῆς Καππαδοκίας», 'Αθήνα 1953.

31. I, κεφ. III.

32. T. S. Eliot, στό ἴδιο.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ

... Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο πὼς οἱ ταξιδιωτές πού ἐπισκέπτονται τήν 'Ελλάδα, γενικά ἐπιστρέφουν ἀπό ἐκεῖ μέ δυσμενῆ γνώμη γιά τόν λαό. Τοῦτο δέν εἶναι δυσεξήγητο. 'Από πραγματική ἢ ὑποθετική ἔλ-λειψη χρόνου, εἴτε ὡς συνέπεια τῆς ἀηδίας καί ἀδημονίας πού συνήθως προκαλοῦνται ἀπό τήν ἔν-δεια καί τίς ἐλλείψεις ἀνέσεων μιᾶς κοινωνίας εὐρισκόμενης σέ μισοβάρβαρη κατάσταση, οἱ ταξιδιω-τές γενικά ἀρκοῦνται στό νά ἀκολουθοῦν τήν πεπατημένη διαδρομή: 'Αθήνα, Νησιά, ἀσιατική ἀ-κτή, Τροία, Κωνσταντινούπολη· τό ταξίδι τους τελειώνει προτοῦ ἀποκτήσουν ἐπαρκῆ γνώση τῆς γλώσσας, ὥστε νά σχηματίσουν ἀμερόληπτη ἀντίληψη τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρα καί ἔρχονται κυρίως σέ ἐπαφή μέ τίς τάξεις πάνω στίς ὁποῖες ἡ μακρά ὑποδούλωση τοῦ ἔθνους στούς Τούρκους εἶχε τίς μεγαλύτερες συνέπειες: πρόσωπα σέ κυβερνητικές θέσεις ἢ πάντως στήν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων, ὑπηρετές, δραγουμάνους, ἐμπόρους κατώτερης στάθμης, καί γενικά κατοίκους τῶν πόλεων καί τῶν περιοχῶν ὅπου ὁ τουρκικός πληθυσμός ἔχει μεγάλη ἀριθμητική ὑπεροχή.

Εἶναι φανερό πὼς θά πρέπει, ὄχι σέ τοῦτες τίς περιοχές ἀλλά στά λιγότερο πολυσύχναστα νη-σιά καί στήν Ἠπειρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς 'Ελλάδας, ὅπου οἱ Τούρκοι δέν ἀποτελοῦν οὔτε τό δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ, νά ἐρευνήσουμε ἄν κάποιες ἀπό τίς ἀρχαῖες ιδιοφυῖες καί ἀρετές τῶν 'Ελλήνων ἐπέ-ζησαν ὕστερα ἀπό τέσσερις αἰῶνες μουσουλμανικῆς καταπίεσης — ἡ ὁποία ἀκολούθησε τήν κατά-πτωση πού προκάλεσαν ὁ δεσποτισμός, ἡ ἀδυναμία καί ἡ δεισιδαιμονία τῶν Βυζαντινῶν. Σέ μιὰ τέ-τοια ἔρευνα, θά ἦταν ἐπιπλέον ἀπαραίτητο νά γίνει διάκριση ἀνάμεσα στούς κατοίκους τῶν πεδιά-δων καί σέ ἐκείνους τῶν βουνῶν· γιατί οἱ δύο αὐτές τάξεις βρέθηκαν σέ πολύ διαφορετικές περι-στάσεις εὐθύς ἀπό τήν ἐγκαθίδρυση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους στήν 'Ελλάδα. (Λήξ, «Ἱστορικό διά-γραμμα τῆς 'Ελληνικῆς 'Επανάστασης», 1826, σελ. 6-8).